

परिच्छेद एक : परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

बालश्रम मानव अधिकारको हनन् मात्र नभई सामाजिक अपराध एवं मानव सभ्यताको एक निकृष्ट व्यवहार पनि हो। बालश्रमको अभ्यास रहेसम्म त्यस्तो समाजलाई सभ्य, विकसित र आधुनिक मान्न सकिँदैन। बालश्रमले बालबालिकाको मौलिक हक हनन मात्र गर्दैन, उनीहरूको भविष्य समेत अन्धकारतिर धकेल्छ।

संयुक्त राष्ट्र संघको महासभाबाट सन् १९८९ मा पारित बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धिले बालबालिकाको विशेष हेरचार तथा सहायता प्राप्त गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ। महासन्धिमा उनीहरूको सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासका लागि उचित परिवारिक वातावरण पाउनुपर्ने कुरामा समेत जोड दिएको छ। उक्त महासन्धिको प्रस्तावनामै बालबालिका शारिरिक र मानसिक रूपमा अपरिपक्व हुने हुँदा उनीहरूलाई उचित सुरक्षा र हेरचारको साथै कानुनी संरक्षण प्रदान गर्नुपर्ने विषय समावेश गरिएको छ।

नेपालको संविधान २०७२ ले प्रत्येक नागरिकलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको प्रत्याभूति गरेको छ। कुनै पनि व्यक्तिलाई इच्छा विपरित काममा लगाउन, बेचबिखन गर्न, दास वा बाँधा बनाउन नपाइने गरी शोषण विरुद्धको हक प्रदान गरेको छ। त्यसैगरी कुनै पनि बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन बन्देज लगाउनुका साथै प्रत्येक बालबालिकालाई बाल अनुकूल न्यायको हक सुनिश्चित गरेको छ। जोखिममा रहेका बालबालिकाहरूलाई विशेष संरक्षण प्रदान गर्दै बालश्रम लगायत श्रम शोषणका सबै स्वरूपको अन्त्य गर्ने गरी संविधानले नै राज्यलाई नीतिगत मार्गनिर्देशन गरेको छ।

श्रम ऐन २०७४ ले श्रम शोषणका सबै अवस्थाको अन्त्य गर्ने उद्देश्यका साथ कसैले पनि बालबालिकालाई कानून विपरित हुने गरी काममा लगाउन नपाउने

व्यवस्था गरेको छ। बालश्रम निषेध र नियमित गर्ने ऐन, २०५६ ले पनि उमेर नपुगेका बालबालिकाहरूलाई श्रमिकको रूपमा काममा लगाउन निषेध गरेको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको सन् २०१७ को एक प्रतिवेदन अनुसार विश्वमा बालश्रमिकको संख्या १५ करोड २० लाख रहेको जनाएको छ। एशिया र प्यासिफिक क्षेत्रमा मात्र बाल श्रमिकको संख्या ६ करोड २० लाख रहेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। यसरी विश्वभर करोडौं बालबालिका अभै पनि बालश्रमिकको रूपमा रहेको अवस्था छ।

केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले प्रकाशित गरेको बालश्रम सम्बन्धी तथ्यांक र अन्तरराष्ट्रिय श्रम संगठनले तयार पारेको प्रतिवेदनलाई आधार मान्दा बालश्रमको समस्या जटिल बन्दै गइरहेको देखाउँछ। केन्द्रीय तथ्यांक विभागले सन् २०१४ मा गरेको एक सर्वेक्षणले ५ देखि १७ वर्ष उमेर सम्मका ३७.४ प्रतिशत बालबालिका बालश्रममा संलग्न रहेको देखाएको छ।

शिक्षा समग्र मानव विकासको र दिगो विकासको लक्ष्यले अपेक्षा गरेका नतिजा हासिल गर्ने मुख्य उत्प्रेरक हो भन्ने यथार्थलाई आत्मासाथ गर्दै एउटा समग्रताको महत्वकांक्षी र प्रेरणाप्रद अनि कसैलाई पनि पछाडि नछोड्ने नयाँ दृष्टिकोण सहितका शैक्षिक एजेण्डा मार्फत जीवनको रूपान्तरण गर्नु हो (युनेस्को २०१५)। शिक्षा प्राप्त गर्नु व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकार हो। प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ र प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वस्थ पालनपोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरन्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक नेपालको संविधानले नै प्रत्याभूत गरेको छ। यद्यपि अभै पनि सबै बालबालिकासम्म शिक्षाको पहुँच पुग्न सकेको छैन र धेरै बालबालिकाहरू बाल श्रमिकको रूपमा जोखिमपूर्ण काम गर्न बाध्य छन्।

१.२ समस्याको कथन

शिक्षा विभागले २०७४ सालमा प्रकाशित गरेको तथ्यांक अनुसार नेपालमा कक्षा एकको खुद भर्नादर ९५.९ प्रतिशत र आधारभुत तहको शिक्षा पूरा गर्ने दर ७०.७ प्रतिशत देखाएको छ (शिक्षा विभाग, २०७४)। यसको मतलव नेपालमा ४.१ प्रतिशत बालबालिका विद्यालय भर्ना नै हुँदैनन् भने २९.३ प्रतिशत बालबालिकाले आधारभूत तहको शिक्षा पूरा नगरिकनै विद्यालय छोडिसकेका हुन्छन्। विश्व श्रम संगठनको एक प्रतिवेदन अनुसार नेपालमा ९ प्रतिशत बालबालिका कहिल्यै विद्यालय भर्ना हुँदैनन् भने ५९ प्रतिशत बालबालिकाले प्राथमिक तहको पढाई पनि पूरा नगर्ने देखाएको छ। यसरी विद्यालय छोडेर विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिकाहरू ठूलो संख्यामा बाल श्रमिकको रूपमा जोखिमपूर्ण काम गर्ने गरेका छन्। यो तथ्याङ्क हेर्दा सबैका लागि शिक्षको विश्वव्यापी मान्यता र कार्यक्रम तथा बालअधिकार सम्बन्धि अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय कानून तथा संविधानले व्यवस्था गरेका मौलिक हकको कार्यान्वयनमा नै चुनौती देखिन्छ।

बालबालिकाले बाल श्रमिकको रूपमा काम गर्नुपर्ने बाध्यताहरू तथा बालबालिकालाई शिक्षाको पहुँचबाट बञ्चित गर्ने समस्या र बाधाहरू के के हुन्। कस्तो पारिवारिक पृष्ठभूमिका बालबालिकाहरू बाल श्रमिकको रूपमा काम गर्दछन्। उनीहरूको पारिवारिक र शैक्षिक अवस्था कस्तो छ र बालश्रम अन्त्य गरी सबै बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच बढाउन के कस्ता उपायहरू गर्न सकिन्छ भन्ने कुराको अध्ययन यस शोधकार्यमा गरिएको छ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

यस शोधकार्यमा पाँचथर जिल्लाको फिदिम नगरपालिकालाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा लिएर अध्ययन गरिएको छ। श्रमिक बालबालिकाको शिक्षामा पहुँचको अध्ययनबाट के कस्तो पृष्ठभूमिका बालबालिकाहरू बाल श्रमिकको रूपमा आएका छन् र बालश्रमिकहरूको शैक्षिक अवस्था कस्तो छ भन्ने कुराका साथै के कारणले बालबालिकाहरू शिक्षाको पहुँचबाट बञ्चित छन् र बालबालिकाहरूको शैक्षिक

पहुँचका समस्या र बाधाहरू के कस्ता रहेका छन् भन्ने कुराको अध्ययनले श्रमिक लगायत सबै बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच बढाउन के कस्ता कामहरू गर्नु पर्छ भन्ने यस अध्ययनको नतिजा बाल अधिकार, शिक्षा र बालसंरक्षको क्षेत्रमा काम गर्ने सम्बन्धित नीति निर्माता र सरोकारवालाहरूका लागि सहयोगी हुन सक्छ ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य श्रमिक बालबालिकाको अवस्था उनीहरूको शैक्षिक पहुँचको अवस्था र बाधाहरू थाहा पाउनु हो । यस अध्ययनका विशिष्ट उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन् ।

१. अध्ययन क्षेत्रका बालबालिकाको शैक्षिक र पारिवारिक अवस्था पहिचान गर्नु ।
२. बालबालिकाले बाल श्रमिकको रूपमा काम गर्नु पर्ने बालश्रमका अवस्था र कारणहरू पत्ता लगाउनु ।
३. श्रमिक बालबालिकाका शैक्षिक पहुँचका बाधाहरू पत्ता लगाई उनीहरूको शिक्षामा पहुँच बढाउने उपायहरू खोजी गरी प्रस्तुत गर्नु ।

१.५ अनुसन्धान प्रश्नहरू

प्रस्तुत बालश्रमिकको शिक्षामा पहुँच शीर्षकको शोधकार्य माथि समस्याको कथनमा उठाइएका बालश्रम र बालबालिकाको शैक्षिक पहुँचसँग सम्बन्धित सवालहरूको कारण पत्ता लगाउने प्रयास हो । यसमा निम्न अनुसारका अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरूको आधारमा शोधकार्यलाई निर्देशित गरिएको थियो ।

१. बालश्रमिकको रूपमा काम गर्ने बालबालिकाहरूको शैक्षिक अवस्था र पारिवारिक पृष्ठभूमि कस्तो छ ?
२. बालबालिकाले बालश्रमिकको रूपमा काम गर्नु पर्ने बाध्यताको पछाडि के कस्ता कारणहरू जिम्मेवार छन् ?

३. श्रमिक बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच बढाउने के कस्ता उपायहरू हुन सक्छन् ?

१.६ अध्ययनको परिसीमा

प्रस्तुत श्रमिक बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच शीर्षकको शोधपत्र भौगोलिक क्षेत्रको हिसावले पाँचथर जिल्लाको फिदिम नगरपालिकामा मात्र केन्द्रीत छ। यो अध्ययन फिदिम नगरपालिकाका १४ वटा वडाहरू मध्ये पनि वडा नं. १ जुन बजार क्षेत्र हो यस बजारमा क्षेत्रका श्रमिक बालबालिकालाई समेटिएको छ। त्यसैगरी अध्ययनको जनसंख्याको लागि विभिन्न प्रकारमा श्रममा सम्बद्ध बालश्रमिक, उक्त श्रमिक बालबालिकालाई काममा लगाउने व्यक्ति र श्रमिक बालबालिकाका अविभावकलाई समेत नमूनाको रूपमा छनोट गरी तथ्यांक र सूचनाको संकलन गरिएको छ। यस अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतबाट तथ्यांक तथा सूचना संकलन गरिएको छ। अध्ययन गरिने विषयवस्तुको प्रकृति र निर्धारित उद्देश्य प्राप्तिका लागि गुणात्मक विधि बढी उपयुक्त हुने ठानी यस शोधकार्यमा गुणात्मक विधि अपनाइएको छ।

यस प्रकारले स्रोत साधन, समय र विधिको सिमिततामा रहेर निश्चित उद्देश्यका लागि प्राप्त नतिजा र उपलब्धिहरू सबै सन्दर्भ र अवस्थामा सामान्वीकरण गर्दा उपयुक्त नहुन सक्छन् यद्यपि शोधपत्रमा उठान गरिएका समस्याहरू नेपालको सन्दर्भमा धेरै हदसम्म मिल्ने हुँदा उस्तै सामाजिक, भौगोलिक र आर्थिक अवस्था भएका समाजमा बालश्रमिकसँग सम्बन्धित समस्या बुझ्न र सम्बोधन गर्न यस शोधपत्रमा प्रस्तुत गरिएको नतिजा सहयोगी हुन सक्छ।

परिच्छेद दुई : सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन तथा सैद्धान्तिक ढाँचा

कुनैपनि समस्याको समाधानार्थ विकल्पहरूको खोजी गर्न सम्बन्धित साहित्यको पुनः अध्ययन गर्नु आवश्यक हुन्छ। प्रस्तुत शोधकार्यको लागि आवश्यक सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन गर्ने कार्य यस परिच्छेदमा गरिएको छ। यसले बालश्रमिकको क्षेत्रमा भए गरेका अध्ययन अनुसन्धान र कानुनी तथा नीतिगत प्रावधानका आधारमा अध्ययनलाई समस्यासँग केन्द्रित गराउने अवसर प्रदान गर्दछ। साथै सैद्धान्तिक ढाँचा भित्र रहेर यो अध्ययनलाई पूर्णता दिने विषयमा यहाँ चर्चा गरिएको छ। अध्ययनलाई पूर्णता दिने क्रममा बाल श्रम सम्बन्धी थुप्रै लेख तथा अध्ययन प्रतिवेदन पाइए र बालश्रमसँग सम्बन्धित धेरै लेख रचनाहरू पनि भेटिए तर पनि बालश्रम र बालबालिकाको शिक्षामा पहुँचलाई लिएर गरिएका अध्ययन भने कमै भेटिए। यहाँ अध्ययनको शीर्षकलाई सहयोग गर्ने जे-जती अध्ययन सामग्री, शैक्षिक दस्तावेज तथा अनुसन्धान प्रतिवेदनहरू भेटिएका छन् तिनीहरूको समिक्षात्मक अध्ययन गर्दै त्यसको आधारमा प्रस्तुत अनुसन्धानका प्रश्नहरूको आधारमा शोध कार्य पूरा गर्ने कोशिस गरिएको छ।

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

दस्तावेजहरूको पुनरावलोकनबाट सम्बन्धित सवालमा यसभन्दा पहिला भए गरेका अध्ययन अनुसन्धान तथा अध्ययन गर्न लागेको विषयमा आवश्यक सूचनाहरू प्राप्त हुन्छ। सम्बन्धित दस्तावेजहरूको पुनरावलोकनले विषयवस्तुलाई फराकिलो गरी बुझ्न मद्दत गर्दछ र सम्बन्धित विषयमा भएका अध्ययन अनुसन्धानका निष्कर्ष र कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्थाहरूले गर्न लागेको अध्ययनको लागि सैद्धान्तिक आधार प्रदान गर्दछन्। यसमा मुख्यतया चार प्रकारका सामग्रीहरूको पुनरावलोकन गरिएको छ। पहिलो बालश्रमिक र शिक्षाको क्षेत्रमा गरेका शोधकार्यहरूको पुनरावलोकन गरिएको छ। दोस्रो सम्बन्धित विषयमा गरिएका अनुसन्धानमूलक लेखहरूको

पुनरावलोकन गरिएको छ भने तेस्रोमा बाल श्रम र शिक्षाको क्षेत्रमा भएका सर्वेक्षण तथा अध्ययन प्रतिवेदनलाई लिइएको छ। त्यसैगरी बालबालिकाको अधिकार के हो बाल बालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय कानूनी र नीतिगत व्यवस्थाहरू के छन् भन्ने थाहा पाउनको लागि राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय कानूनहरूलाई पनि सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा राखेर प्रस्तुत गरिएको छ।

चोङ्वाङ (२०११) ले स्नातकोत्तर तहको शोधपत्रको लागि गरेको धनकुटा नगरपालिकामा श्रमिक बालबालिकाको शैक्षिक अवस्थाको अध्ययनमा बालबालिकाहरूले बालश्रमिकको रूपमा काम गर्नु पर्ने बाध्यात्मक कारणहरूको अध्ययन गरेका छन्। यस अध्ययनमा बालबालिकाहरूले बाल श्रमिकको रूपमा काम गर्नु पर्ने अवस्थाका पछाडि आर्थिक, पारिवारिक, सामाजिक र राजनीतिक कारणहरू जिम्मेवार रहेको ठहर्‍याइएको छ। सशस्त्र द्वन्द्व पछिको समयमा द्वन्द्वको कारणले पनि बालबालिकाहरू आफ्नो ठाउँबाट विस्थापित भएर बालश्रमिकको रूपमा काम गर्नु पर्ने अवस्था सृजना भएको देखाइएको छ। बालश्रम अन्त्यको लागि विभिन्न क्षेत्रबाट गरिएका प्रयास समेत प्रभावकारी नभएको यो अध्ययनले देखाएको छ।

चुङ् (२०१३) ले नेपालमा बाल श्रमिक शीर्षकको शोधकार्यमा नेपालमा बाल श्रम विरुद्ध प्रसस्तै कानूनी प्रावधान हुँदाहुँदै पनि विभिन्न जोखिमपूर्ण कार्यमा बाल श्रमिक रहेको उल्लेख छ। साथै यो अध्ययनले सबैको लागि र निशुल्क प्राथमिक शिक्षाको नीतिगत प्रावधान हुँदाहुँदै पनि व्यवहारिक रूपमा सबै बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच नभएको र बाल श्रमको अवस्था रहेको जनाएको छ।

ओझा (२०१४) ले होटल र रेष्टुरेन्टमा काम गर्ने बालबालिकाको अवस्था सम्बन्धि गरेको अध्ययनले बालश्रम को कारण गरिवी मात्र नभएर घरेलु हिंसा, बसाई सराई, पारिवारिक अवस्था खासगरी सौतेनी अविभावकले गर्ने व्यवहार, अविभावककै दवाव, परिवारको आकार र अभाव, परिवारको शिक्षा तथा चेतनाको स्तर र परिवारको पेशा पनि उत्तिकै जिम्मेवार देखाएको छ। होटल तथा रेष्टुरेन्टमा काम गर्ने बालबालिकाले जोखिमपूर्ण काम गर्ने गरेको समेत उल्लेख छ। साथै बालबालिकालाई

थोरै तलव दिए पुग्ने र विदा समेत दिनु नपर्ने भएकोले पनि होटल तथा रेष्टुरेन्ट संचालकले बालश्रमिक राख्ने गरेको पाइएको थियो । होटल र रेष्टुरेन्टमा काम गर्ने बालश्रमिकले दैनिक १६ घण्टाभन्दा बढी, विहान ५ बजेदेखि बेलुका १० बजेसम्म काम गर्ने गरेको र बालश्रमिकहरू भान्सामा, गोदाममा वा भूईंमा सुत्नुपर्ने देखिएको थियो ।

महर्जन (२०१४) ले नेपालमा बाल श्रम र शिक्षा शीर्षकको लेखमा शिक्षामा सबै बालबालिकाको पहुँच हुन नसक्दा बालश्रमको अवस्था सृजना हुने तर्क गरिएको छ । परिवारको आर्थिक दुरावस्था, छुवाछुत, सामाजिक र जातिय विभेदलाई बालश्रम बढ्नुका प्रमुख कारण भनिएको छ । त्यसैगरी अनिच्छित बाल विवाह र नीति तथा कानून कार्यान्वयनको कमजोर अवस्थाले पनि बालश्रम बढाईरहेको उल्लेख छ । सबै बालबालिकालाई शिक्षाको पहुँच हुन सके मात्र बालश्रम अन्त्य हुने उक्त लेखको निचोड रहेको छ ।

पोखरेल (२०१७) ले नेपालमा बालश्रम शिर्षकमा गरेको अध्ययनले नेपालमा वीस लाख बालबालिका बाल श्रमिकको रूपमा रहेको देखाएको छ । नेपालमा प्रत्येक तीन जना मध्ये एक जना बालबालिका बाल श्रमिकको रूपमा रहेको दावी गरेको छ भने दश लाख बालबालिका जातिय विभेद र गरिवीका कारण जोखिमपूर्ण बालश्रमका संलग्न रहेको देखाएको छ । यस अध्ययनमा बालबालिकाहरू ईटाभट्टामा बालश्रमिकको रूपमा काम गर्नुपर्ने पहिलो कारण गरिवी भनिएको छ भने दोस्रो बालबालिकाले ईटा उद्योगमा राम्रो पारिश्रमिक पाउने भएकोले पनि आकर्षित भएको भनिएको छ । तेस्रो कारणको रूपमा जातिय भेदभाव र गाउँमा थोरै पारिश्रमिक पाउने भएकोले ईटा कारखानाका काम गर्न आउने देखाएको छ । परिवारको गरिवी र अविभावकको न्यून शिक्षा र चेतनाको स्तरले गर्दा बालबालिका विद्यालय नगई बालश्रममा संलग्न हुने गरेको देखाएको छ ।

आइ एल ओ (२०१७) ले विश्वमा बालश्रमिकको संख्या १५ करोड २० लाख रहेको जनाएको छ । यसमध्ये स्वस्थ, सुरक्षा र नैतिक विकासमा प्रत्यक्ष रूपमा

जोखिमयुक्त काममा ७ करोड ३० लाख बालबालिका संलग्न छन्। एशिया र प्यासिफिक क्षेत्रमा मात्र बाल श्रमिकको संख्या ६ करोड २० लाख रहेको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। यसरी विश्वभर करोडौं बालबालिका अभै पनि बालश्रमिकको रूपमा रहेको अवस्था छ। बालश्रम निवारण सम्बन्धमा भए गरेका प्रयासहरूको बावजुद विश्वबाट बालश्रम अन्त्य हुन नसकेको अवस्था यस प्रतिवेदनले देखाएको छ।

केन्द्रीय तथ्यांक विभागबाट प्रकाशित बहुक्षेत्रिय क्लस्टर सर्वेक्षणका अनुसार ५ देखि १७ वर्ष उमेर सम्मका ३७.४ प्रतिशत बालबालिका बालश्रममा संलग्न रहेको पाइएको छ। उक्त सर्वेक्षणले गलैँचा उद्योग, ढुंगाखानी जस्ता क्षेत्रमा बालश्रम कम हुँदै गएको तर सडक व्यापार, मोटरसाइकल मर्मत, सामान ओसार पसार, घरायसी काम, भरिया, सीमामा अबैध सामान ओसार पसार, कपडामा जरी भर्ने जस्ता क्षेत्रमा बालश्रम बढिरहेको देखाएको छ। गरिबी, राजनीतिक अस्थिरता, बेरोजगारी, अर्धबेरोजगारीका साथै शहरी क्षेत्रमा जनसंख्याको चाप बढ्दै गएकोले बालश्रमको मागमा पनि बृद्धि हुँदै गएको देखाएको छ। बाल अधिकार संरक्षणमा सरकारी तथा गैर सरकारी संस्थाको भूमिकामा न्यून प्रभावकारिता र सामाजिक संस्कारमा अपेक्षित सुधार नहुनु जस्ता कारणले अपेक्षाकृत रूपमा बालश्रम घट्न नसकेको देखिएको छ। शहरी क्षेत्रमा बसाई साराई बढ्दै जाँदा आर्थिक कारणले समेत बालश्रम आपूर्ति बढेको देखाएको छ। यसैगरी निकृष्ट र शोषणयुक्त प्रकारको बालश्रममा समेत बालिकाको प्रयोग अधिक रहेको सर्वेक्षणले देखाएको छ। यसप्रकार बालश्रमको समग्र स्थितिमा अपेक्षित सुधार आएको देखिँदैन।

केन्द्रीय बाल कल्याण समिति (२०७४) ले बालअधिकारका विविध क्षेत्रसँग सम्बन्धित सूचना र जानकारी समेटेर प्रकाशन गरेको नेपालमा बालबालिकाको स्थिति २०७४, ले बाल अधिकारका अन्य क्षेत्रसँगै बालश्रमको अवस्थालाई पनि समेटेको छ। ५ देखि १७ वर्ष उमेर समूहका ३७.४ प्रतिशत बालबालिका बालश्रममा संलग्न रहेको देखाएको छ। नेपालमा खासगरी रोजगारीको अनौपचारिक क्षेत्र (रेष्टुरेन्ट, यातायात, निर्माण, कृषि, साना तथा घरेलु उद्योग गलैँचा कारखाना, जरी कारखाना, ईटाभट्टा, भरिया आदि) लगायत घर घरमा पनि बालबालिकालाई श्रममा लगाइने गरेको र

उमेर ढाँटेर बालबालिकालाई जोखिमपूर्ण काममा समेत संलग्न गराउने गरेको उल्लेख छ ।

वयस्कको तुलनामा बालबालिकालाई काममा लगाउन सहज हुने र थोरै तलबमा लामो समयसम्म पनि श्रममा लगाउन सकिने लगाएतका कारण बालश्रमिको प्रयोग भइरहेको उल्लेख छ । बालश्रमलाई अझै पनि सामाजिक रूपमा स्वीकार गरिएको एवं कठिन अवस्थाका बालबालिकाका लागि वैकल्पिक कार्यक्रमको अभावका कारण समेत बाल श्रम ब्याप्त रहेको देखाएको छ भने सबैतिर बाल श्रम ब्याप्त रहँदा पनि बालश्रम सम्बन्धी उजुरी भने न्यून मात्र पर्ने गरेको उल्लेख छ ।

बालश्रम निवारण सम्बन्धि राष्ट्रिय गुरुयोजना (२०७५) श्रम रोजगार तथा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालयले बाल श्रम निवारण सम्बन्धी राष्ट्रिय गुरुयोजना २०७५-२०८५ तर्जुमा गरेको छ । बालश्रम निवारण र बालबालिकाको हकहित संरक्षणका लागि प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपमा संचालित आयोजना तथा कार्यक्रमहरूसँग तादात्म्यता राख्नुका साथै बालश्रम निवारणका लागि तय भएका नीति, कार्यक्रम र आयोजनाहरूसँग समन्वयात्मक तथा सामन्जस्यपूर्ण सम्बन्ध कायम राख्ने अपेक्षा सहित गुरुयोजना तयार गरेको उल्लेख छ । नेपालबाट सबै प्रकारको बालश्रम पूर्णरूपमा निवारण गरी मुलुकलाई बालश्रम रहित बनाउनु गुरुयोजनाको उद्देश्य बताइएको छ ।

उक्त गुरुयोजनाले वि.सं. २०७९ सम्ममा निकृष्ट र शोषणयुक्त प्रकारको बालश्रम निवारण गर्ने । यसका लागि आवश्यक पर्ने नीति, रणनीति तथा कानून पहिचान संशोधन वा सुधार गर्ने । र वि. सं २०८२ सम्ममा सबै प्रकारका बालश्रम निवारण गर्ने लक्ष लिएको छ । यसका लागि सार्वजनिक तथा सामाजिक संयन्त्र एवं संरचनाहरूको संस्थागत क्षमता विकास गर्ने । त्यसैगरी सामाजिक पुनः एकिकरण र आर्थिक विकल्पहरू प्रदान गर्दै सरोकारवाला तथा लक्षित वर्गको सञ्जाल तथा समन्वय संरचना स्थापना, परिचालन र सशक्तिकरण गर्ने र बालश्रम निवारणको लागि लक्षित साभेदारी कार्यक्रमलाई अभियानको रूपमा कार्यान्वयन गर्ने लक्ष्य

लिएको छ । अन्तरराष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि नं. १३८ बाट परिभाषित बालश्रम तथा महासन्धि नं. १८२ बाट परिभाषित निकृष्ट प्रकारको बालश्रम समेत गरी हरेक स्थानमा रहेका सबै प्रकृतिका बालश्रम र औपचारिक तथा अनौपचारिक क्षेत्रका ५ देखि १७ वर्ष उमेर समूहका बालश्रमिकहरूलाई उक्त गुरुयोजनाले लक्षित गरेको छ ।

बालअधिकार महासन्धि (१९४८) सन् १९४८ मा मानवअधिकार घोषणापत्र जारी भयो । जसमा मानव अधिकारको बारेमा उल्लेख गरियो, तैपनि यसबाट बालबालिकाका संरक्षण र सुरक्षाको आवाज विशेष रूपमा उठ्न सकेन । सन् १९५९ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले बालबालिकाको उच्चतम हितलाई ध्यान दिदै घोषणा जारी गर्यो । सन् १९५९ देखि सन् १९७९ सम्मको २० वर्षे अन्तरालसम्म यो घोषणापत्रको रूपमा मात्र रह्यो । जसको परिणाम स्वरूप बालअधिकारका आवाजहरू बाध्यात्मक रूपमा लागू गर्ने स्थिति भएन सन् १९७९ लाई संयुक्त राष्ट्र संघले अन्तराष्ट्रिय बाल वर्षको रूपमा मनाउने घोषणा गर्यो । यसैलाई सन्दर्भ बनाएर पोल्याण्ड सरकार बालअधिकार महासन्धिको मस्यौदा बनाउन सफल भयो । यो मस्यौदामाथि दश वर्षसम्म विविध छलफल र परिमार्जन गर्दै २० नोभेम्बर १९८९ को दिन संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले बालअधिकार महासन्धि पारित गर्यो । जसलाई २० वटा राष्ट्रले अनुमोदन गरिसकेपछि अन्तराष्ट्रिय कानूनको रूपमा मान्यता प्राप्त हुने व्यवस्था भयो ।

यसरी एक सामान्य नागरिकले युद्धको विभिषिकाबाट प्रताडित बालबालिकाको दुःखबाट प्रभावित भई उठाएको आन्दोलनले एउटा महासन्धिको रूप लिन पुग्यो । जसलाई अनुमोदन गर्ने प्रत्येक राष्ट्रले महासन्धिमा भएका प्रावधानलाई राष्ट्रिय कानूनमा समावेश गर्ने र महासन्धिमा मान्यता दिएको अधिकारबाट बालबालिकालाई वञ्चित हुन नदिन आमा बाबु वा अन्य कानूनी अभिभावकलाई दायित्वबोध गराउदै राज्यले उचित व्यवस्था गनुपर्ने हुन्छ ।

नेपालले २०४७ भदौ २९ गते अनुमोदन गरेको बालअधिकार सम्बन्धि महासन्धिले बालबालिकाको सर्वोत्तम हित, दीर्घजीवन र विकास, भेदभाव विहितता,

विचार र भावनाको कदर जस्ता मूल सिद्धान्तमा आधारित भएर ४० सारभूत हक अधिकारहरू सुनिश्चित गरेको छ। महासन्धिमा रहेका कूल ५४ धाराहरू मध्ये ४० धाराहरूले बालबालिकाको अधिकारको व्याख्या गरेका छन्। १४ धाराहरू कार्यान्वयन र अनुगमनसँग सम्बन्धित छन्।

नेपालको संविधान (२०७२) नेपालको संवैधानिक इतिहासमै पहिलो पटक अन्तरिम संविधान २०६३ मा मौलिक हक अन्तरगत बालबालिका सम्बन्धि हकको व्यवस्था गरिएको थियो। यस प्रावधानलाई नेपालको संविधान २०७२ ले निरन्तरता दिँदै थप व्यवस्थित गरेको छ। संविधानको धारा ३९ अन्तर्गत बालबालिकाको हक शीर्षकमा १० वटा उपधारामा बालबालिकाको विकास, संरक्षण, सहभागिता लगायतको हकको प्रत्याभूत गरिएको छ। नेपालको संविधानमा राज्यको निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वअन्तर्गत बुँदा (त्र) को सामाजिक न्याय र समावेशीकरण सम्बन्धी नीतिअन्तर्गत बालबालिकाहरूको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिक रूपमा ध्यान दिने भन्ने व्यवस्था उल्लेख भएको छ। यस संविधानमा बाल अधिकारका मूलभूत सिद्धान्तहरू सहित बाल अधिकारका आधारभूत मान्यताहरूलाई स्पष्ट रूपमा अंगिकार गरेको छ। नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३९ मा बालबालिकासम्बन्धि हकमा गरिएको व्यवस्था यस प्रकार छ।

- १) प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान सहित नामाकरण र जन्म दर्ताको हक हुनेछ।
- २) प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालन पोषण, उचित स्याहार, खेलकूद, मनोरन्जन तथा सर्वांगीण व्यक्तित्व विकासको हक हुनेछ।
- ३) प्रत्येक बालबालिकालाई प्रारम्भिक बाल विकास तथा बाल सहभागिताको हक हुनेछ।
- ४) कुनै पनि बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन पाइने छैन।

- ५) कुनै पनि बालबालिकालाई बालविवाह, गैरकानूनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न पाइने छैन ।
- ६) कुनै पनि बालबालिकालाई सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ना गर्न वा सांस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनका नाममा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारको दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारिरिक, मानसिक, यौजनन्य वा कुनै प्रकारको शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न पमइने छैन ।
- ७) कुनै पनि बालबालिकालाई घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको यातना दिन पाइने छैन ।
- ८) प्रत्येक बालबालिकालाई बाल अनुकूल न्यायको हक हुनेछ ।
- ९) असहाय, अनाथ, अपांगता भएका, दुन्दपिडित, विस्थापित एवं जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुनेछ ।
- १०) उपधारा ४, ५, ६ र ७ विपरित कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित बालबालिकालाई पीडकबाट कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।

नेपालको संविधान २०७२ को धारा ३१ मा शिक्षासम्बन्धी हकको व्यवस्था छ । यसले सबै बालबालिकाले पढ्न पाउने अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ । जसमा देहाय बमोजिमका उपधाराहरू बालबालिकासँग सम्बन्धित छन् ।

- (१) प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ ।
- (२) प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट आधारभूत तह सम्मको शिक्षा अनिवार्य र निशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा निशुल्क पाउने हक हुनेछ ।
- ३) अपांगता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानून बमोजिम निशुल्क उच्च शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।
- (४) दृष्टिविहिन नागरिकलाई ब्रेललिपि तथा बहिरा र स्वर वा बोलाई सम्बन्धी अपांगता भएका नागरिकलाई सांकेतिक भाषाको माध्यमबाट कानून बमोजिम निशुल्क शिक्षा पाउने हक हुनेछ ।

(५) नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदायलाई कानून बमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र त्यसका लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने र सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ ।

बालश्रम (नियमित र निषेध गर्ने) ऐन २०५६ र श्रम ऐन २०७४ ले सबै प्रकारका श्रम शोषणको अन्त्य गर्ने उद्देश्यका साथ कसैले पनि बालबालिकालाई कानून विपरित हुनेगरी काममा लगाउन नपाउने व्यवस्था गरेको छ । त्यसैगरी बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन २०५६ ले पनि उमेर पुगेका बालबालिकालाई श्रमिकको रूपमा काममा लगाउन निषेध गरेको छ । यस ऐनमा भएका ऐनभित्र भएका प्रमुख बुदाहरू अनुसार छन् । १४ वर्ष मुनिका बालबालिकालाई काममा लगाउन निषेध गरेको छ । कसैले लगाएमा ३ महिनासम्म कैद वा १० हजार जरिवाना वा दुवै सजाय हुन्छ ।

१४ वर्ष उमेर पूरा गरेकालाई जोखिमयुक्त काममा लगाउन नहुने । कसैले लगाएमा १ वर्षसम्म कैद वा पचास हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुन्छ ।

बालबालिकाहरूको इच्छा विरुद्ध काममा लगाउन नहुने । कसैले लगाएमा १ वर्षसम्म कैद वा पचास हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुन्छ । संरक्षकको स्वीकृति लिएर मात्र काममा लगाउन पाइने । कसैले लगाएमा दुई महिनासम्म कैद वा पाच हजार रूपैयाँसम्म जरिवाना वा दुवै सजाय हुन्छ । निरीक्षण सम्बन्धी व्यवस्था

त्यसैगरी उक्त ऐनले जोखिमपूर्ण कामहरू वा व्यवसायको परिभाषा निम्न अनुसार गरेको छ :

- (क) पर्यटन, आवास, मोटेल, होटेल, जुवाघर, रेष्टुरा, बार, रिसर्ट, केवलकार कम्प्लेक्स, ट्रेकिङ्ग, पदयात्रा, पर्वतारोहण, गल्फ कोर्ष, पोलो, अश्वरोहण आदि पर्यटनसंग सम्बन्धित व्यवसायहरू
- (ख) कार्यशाला, प्रयोगशाला, पशु वधशाला, शीत भण्डार आदि सेवामूलक व्यवसायहरू,
- (ग) सार्वजनिक परिवहन (यातायात) र निर्माण व्यवसायहरू,

- (घ) चुरोट, बिडी बनाउने गलैँचा बुन्ने, ऊन सफा गर्ने, कपडा बुन्ने, धुने तथा बुट्टा छाप्ने, छाला प्रशोधन गर्ने, सिमेण्ट उत्पादन तथा प्याकिड, सलाई, विष्फोटक तथा अन्य आगजन्य पदार्थहरूको उत्पादन र बिक्री वितरण, बियर, मदिरा तथा अन्य पेय पदार्थहरूको उत्पादन, साबुन उत्पादन, बिटुमिन उत्पादन, पल्प र पेपर उत्पादन, स्लेट, पेन्सिल उत्पादन, कीटनाशक औषधि उत्पादन, लुब्रिकेंट, तेल उत्पादन, फोहोर मैला संकलन, प्रशोधन, फोटो प्रोसेसिङ, रबर, सिन्थेटिक, प्लाष्टिक, सिसा, पारोसंग सम्बन्धित कार्यहरू,
- (ङ) जलस्रोत, वायु, सौर्यशक्ति, कोइला, प्राकृतिक तेल वा ग्यास, बायोग्यास तथा त्यस्तै अन्य स्रोतबाट उर्जा पैदा गर्ने र त्यसको प्रसारण वा वितरणसंग सम्बन्धित कार्यहरू,
- (च) खानी, खनिज पदार्थ, प्राकृतिक तेल वा ग्यासको उत्खनन, प्रशोधन तथा वितरणसंग सम्बन्धित कार्यहरू
- (छ) रिक्सा वा ठेलागाडा
- (ज) कटिड मेशिन जस्ता कार्यहरू,
- (झ) जमिनमुनि, पानीमुनि र धेरै उचाइमा चढेर गर्नु पर्ने कार्यहरू,
- (ञ) रसायनिक पदार्थहरूसंग सम्पर्क हुने कार्यहरू र
- (ट) प्रचलित कानून बमोजिम तोकिएको अन्य जोखिमपूर्ण कार्यहरू
- त्यसैगरी यसरी कानून विपरित बालबालिकालाई श्रममा लगाएमा त्यस विरुद्ध उजुरी दिने र सुनुवाईको प्रकृया पनि ऐनमा निम्नानुसार व्यवस्था गरेको छ ।

उजुरी कसले दिने : प्रतिष्ठानको निरीक्षण गर्ने कर्मचारी, सम्बन्धित इलाकाका प्रहरी, बालकको अभिभावक वा संरक्षक, सम्बन्धित गा.वि.स. वा नगरपालिका, प्रतिष्ठानस्तरको ट्रेड युनियन, गैर सरकारी संस्था

कहिलेसम्म दिने : ऐन विपरित कार्य भए गरेको मितिले १ वर्षभित्र

कहाँ दिने : श्रम कार्यालयमा

पुनरावेदन सम्बन्धित प्रावधान : श्रम कार्यालयले गरेको सजायउपर चित्त नबुझे सजाय पाएको मितिले पैतीस दिनभित्र श्रम अदालतमा पुनरावेदन गर्न सकिनेछ । तर कैद सजाय तोकिएकोमा सो उपर पुनरावेदन अदालतमा पुनरावेदन गर्नु पर्नेछ ।

अन्य व्यवस्थाहरू

कारागार ऐन, २०१९ को दफा ८ (१) मा थुनिइ वा कैदमा परेकी महिलाको कैदमा बच्चा जन्मिए वा दुई वर्षको नाबालक बच्चालाई आमाले हेरचाह गर्न चाहेमा आमाले हेरचाह गर्न सक्ने र दुई वर्ष पछि वारेसवालाले हेरचाह गर्न पाउने ।

कारागार ऐन, २०१९ को दफा ८ (२) मा कुनै नाबालकको लालनपालन गर्ने कोहि नभएमा थुना वा कैदमा रहुन्जेल त्यस्तो नाबालकले सम्पूर्ण हेरबिचार, शिक्षादिक्षा र लालनपालन तोकिए बमोजिम नेपाल सरकारले व्यहोर्ने

नेपाल सरकार र ने.क.पा.(माओवादी) बीच २०६३ मंसिर मा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको बुँदा नं. ७.६(१)मा दुवै पक्ष बालबालिकाका अधिकारहरूको विशेष संरक्षण गर्न, कुनै पनि प्रकारको यौनजन्य शोषण तथा दुव्यवहार लगायत महिला तथा बालबालिका विरुद्ध हुने सबैखाले हिंसात्मक कार्यहरू माथि तत्कालरोक लगाउन र १८ वर्ष वा सो भन्दा मुनिका केटाकटीहरूलाई कुनै पनि सैन्य बलमा समावेश वा उपयोग नगर्न पूर्ण रूपमा सहमत भएका थिए । उसरी प्रभावित बालबालिकाहरूको तुरुन्त उद्धार गरिने र तिनीहरूको पुनरस्थापनाको लागि अवश्यक र यथोचित सहयोग प्रदान गरिनेछ भनि उल्लेख गरिएको थियो ।

२.२ सैद्धान्तिक ढाँचा

राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय बाल अधिकार र मानवअधिकार सम्बन्धि नीति तथा कानूनले बालबालिकाको शिक्षा प्राप्त गर्ने र बालोचित विकासको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ । सबै बालबालिकालाई शिक्षाको पहुँच पुऱ्याउन थुप्रै नीति तथा कार्यक्रमहरू तय भएर संचालन हुँदै आएका छन् भने अर्कोतर्फ मानव जातिको

उत्पत्ति र इतिहासको प्रारम्भसँगै समाजले विभिन्न प्रकारका श्रमको माग तथा व्यावस्थापन गर्दै आएको छ। यसमा विभिन्न कारणले बालबालिकाहरूलाई श्रममा लगाइएको पाइन्छ। श्रम तथा बाल अधिकार सम्बन्धी कानूनले बालश्रमलाई निषेध गरेको छ। तर अभ्यासमा जहाँतहीं बालश्रम देख्न सकिन्छ। विभिन्न अध्ययनबाट नेपालमा जोखिमपूर्ण र निकृष्ट बालश्रम भइरहेको देखाएको छ।

प्रस्तुत अध्ययनमा उपरोक्त समस्याहरूलाई केलाउने प्रयास गरिएको छ। मूलतः श्रमिक बालबालिकाहरूको शिक्षामा पहुँच कस्तो छ भन्ने अध्ययनको आधारमा दुई वटा महत्वपूर्ण विषयवस्तु बालश्रमिकको अवस्था र बालश्रमिकको शिक्षामा पहुँच बीचको सम्बन्ध केलाउने प्रयास हो, यो शोधकार्य। त्यसैले यस शोधकार्यमा यीनै सैद्धान्तिक आधार लिइएको छ। पहिलो शिक्षा; सबैका लागि शिक्षा, सबै बालबालिकाको पढ्न पाउने अधिकारको प्राप्तिका लागि के कस्ता समस्या तथा बाधाहरू छन् र दोस्रो; कानूनी रूपमा निषेध गरिएको र मानवीय हिसावले गलत भए पनि किन बालश्रम अन्त्य हुन सकेको छैन र बालश्रमको अभ्यासले निरन्तर पाइरहेको छ। त्यसैले बालश्रम अन्त्य हुनुपर्छ, तर पनि बालश्रम निरन्तर भइरहेको छ। त्यस्तै सबै बालबालिकालाई शिक्षाको पहुँच हुनुपर्छ, तर भइराखेको छैन। किन ? यीनै सैद्धान्तिक प्रश्नहरूको खोजीमा यो शोधकार्य केन्द्रित छ। बालश्रम र शिक्षाको पहुँचबीचको सम्बन्ध केलाउनु यो अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो। यही सैद्धान्तिक आधारमा बालश्रम घटाउन र शिक्षामा पहुँच बढाउन अपनाउनुपर्ने उपायहरूको खोजी यस शोधकार्यमा गरिएको छ।

२.३ अध्ययनको पुनरावलोकनको उपादेयता

प्रस्तुत शोधकार्यको लागि आवश्यक सन्दर्भ, सूचना तथा सैद्धांतिक आधार तय गर्नका लागि सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन गरिएको छ। यस क्रममा मुख्यतया चार प्रकारका सामग्रीहरूको पुनरावलोकन गरिएको छ। पहिलोमा; बालश्रम र शिक्षाको क्षेत्रमा गरेका शोधकार्यहरूको पुनरावलोकन गरिएको छ। जसमा विश्वविद्यालयको प्रयोजनको लागि गरिएका शोधकार्यहरू रहेका छन्। यी

दस्तावेजहरूको पुनरावलोकनले एउटा घटना अध्ययनको रूपमा श्रमिक बालबालिकाको अवस्था र उनीहरूको शिक्षामा पहुँचलाई लिएर सम्बन्धित विषयको समस्या बुझ्न मद्दत पुग्दछ ।

दोस्रोमा; बालश्रम र शिक्षाको पहुँचसँग सम्बन्धित अनुसन्धानात्मक लेखहरूको पुनरावलोकन गरिएको छ । यस प्रकारका लेखको पुनरावलोकनले विषयवस्तुलाई समालोचनात्मक कोणबाट सैद्धान्तिक आधारसँग जोडेर हेर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । तेस्रो प्रस्तुत विषयसँग सम्बन्धित अध्ययन सर्वेक्षणका प्रतिवेदन र नीति तथा कार्यक्रमसँग सम्बन्धित दस्तावेजहरू छन् । यस प्रकारका दस्तावेजहरूको पुनरावलोकनले वास्तविक अवस्थालाई चित्रण गर्न र विषयवस्तुलाई फराकिलो कोणबाट हेर्न र बुझ्न सहयोग गरेका छन् । साथै यस प्रकारका दस्तावेजबाट विभिन्न निकायहरू र सरोकारवालहरूबाट भए गरेका कामहरूको विषयमा समेत जानकारी प्राप्त हुन्छ ।

त्यसैगरी बालबालिकाको अधिकार के हो ? बाल अधिकार र बालश्रमको सम्बन्धमा अन्तराष्ट्रिय कानूनी व्यवस्था के छ ? राष्ट्रिय कानून तथा संविधानमा बाल अधिकार सम्बन्धी के कस्तो प्रावधान छ ? बालश्रम सम्बन्धी कानूनले के कस्तो व्यवस्था गरेको छ । नीतिगत व्यवस्थाहरू के छन् ? भन्ने थाहा पाउनको लागि राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय कानून र बालबालिका सम्बन्धि भएका संवैधानिक व्यवस्थाको पनि अध्ययन गरिएको छ । खासगरी यस प्रकारका दस्तावेजहरूले शोधकार्य सम्पन्न गर्नका लागि सैद्धान्तिक आधार तयार पार्न र यसैको आधारमा श्रमिक बालबालिकाहरूको अवस्था र बाल अधिकारको अभ्यासको अवस्थालाई विप्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ । यसरी समग्रमा शोधकार्यका लागि सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन एक महत्वपूर्ण र अनिवार्य पक्ष हो ।

परिच्छेद तीन : अध्ययन विधि

३.१ अनुसन्धान ढाँचा

अनुसन्धान ढाँचा प्रस्तावित अनुसन्धान के कसरी कुन विधि र प्रकृयाबाट गर्ने भन्ने योजना हो । यसमा अनुसन्धान विधि, सूचनाका स्रोत र संकलनका साधन र सूचना विप्लेषणको प्रकृयाको सम्बन्धमा छलफल गरिएको छ । सामाजिक अनुसन्धानका विभिन्न विधिहरूमध्ये यस शोधकार्यमा अध्ययनको विषयवस्तुको प्रकृति हेर्दा गुणात्मक विधिबाट समस्याको गहिराइसम्म पुगेर अनुसन्धान गर्न सकिने भएकोले गुणात्मक विधिलाई मुख्य विधिको रूपमा लिइएको छ । गुणात्मक अनुसन्धान विधिमा विषयवस्तुलाई व्याख्या र विप्लेषण गर्दै तार्किक आधारमा निष्कर्ष निकालिन्छ । “कुनै अवस्था, घटना, प्रकृया तथा समस्याको क्रमागत रूपमा मापन गरिएका वा शाब्दिक रूपमा संकलन गरिएका असांख्यिक तथ्याङ्कहरूलाई तार्किक विधि द्वारा निष्कर्षमा पुगिने अनुसन्धानलाई गुणात्मक अनुसन्धान भनिन्छ” (खनाल, वि.सं.२०६२: १०) । “गुणात्मक अनुसन्धानमा अनुसन्धानकर्ताले सहभागीहरूको स्थानिय परिवेशमा व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता र अवलोकन मार्फत यथार्थ तथ्याङ्क संकलन गरी शाब्दिक विश्लेषण गर्दछन्” (डेन्जिन र लिंकन, सन् १९९४: ४) । नमूना छनौटमा परेको जनसंख्यासँग अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली र छलफल गरी यो अध्ययन पूरा गरिन्छ । गुणात्मक अनुसन्धान विधि भौतिक वस्तुसँग सम्बन्धित नभएर गुणसँग सम्बन्धित हुन्छ ।

गुणात्मक ढाँचाद्वारा अनुसन्धान गर्दा विषयवस्तुलाई गहिरिएर अध्ययन गरिने र सम्बन्धित व्यक्ति, अवस्था तथा घटनासँग प्रत्यक्ष सम्पर्क हुने र प्राप्त विवरण वा सूचनाले यथार्थको नजिक पुर्‍याउँछ । त्यसैगरी वर्णनात्मक अनुसन्धानमा सामाजिक विज्ञानका विभिन्न पक्षको अध्ययन गरी विभिन्न तरीकाबाट प्राप्त सूचना र तथ्यांकको आधारमा तथ्य र तर्कपूर्ण वर्णनबाट नयाँ कुराको प्राप्ति गरिन्छ । यस अध्ययनमा

गुणत्मक अनुसन्धान ढाँचामा वर्णनात्मक र संख्यात्मक मिश्रित विधिको प्रयोग गरिएको छ

३.२ अध्ययन क्षेत्र र जनसंख्या

यस शोधकार्यको लागि पाँचथर जिल्लाको फिदिम नगरपालिकालाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा लिइएको छ। पाँचथर जिल्लाको सदरमुकाम समेत रहेको फिदिम तीव्र रूपमा विस्तार भइरहेको नगर हो। पुनर्संरचनापछि १४ वटा वडा रहेको फिदिम नगरपालिकामा १०९९४ घरधुरीमा ४९२०१ जनसंख्या बसोवास गर्दछन्। नगरपालिकाको वडा नं. १ मुख्य बजार क्षेत्र हो र जिल्लाको सदरमुकाम पनि हो। यस नगरपालिकामा जम्मा ३७ प्रकारका ११४८ वटा उद्योग, व्यापार तथा व्यावसाय संचालनमा रहेको नगर प्रोफाइलमा उल्लेख छ।

फिदिम नगरपालिकामा बालश्रमको प्रयोग भइरहेको भेटिएता पनि के कति बालबालिकाहरू बाल श्रमिकको रूपमा काम गरिरहेका छन् भन्ने कुनै पनि विस्तृत सर्वेक्षण वा अध्ययन भएको पाईदैन। त्यसकारण फिदिम नगरपालिकामा के कति बालबालिका बालश्रमका संलग्न छन् भन्ने समग्र जनसंख्याको तथ्यांक प्राप्त गर्न नसकिएकोले यस शोधकार्यमा उपयुक्त नमुना छनोट विधिको प्रयोग गरी श्रमिक बालबालिकालाई नमूनाको रूपमा छनोट गरी अध्ययन गरिएको छ।

३.२.१ नमूना छनोट विधि

नमूना शोधकार्यका लागि सम्पूर्ण जनसंख्याको प्रतिनिधित्व गर्ने एक भाग हो, जुन अनुसन्धानको प्रयोजन र उद्देश्य अनुसार उपयुक्त स्थापित विधिको माध्यमबाट छानिन्छ। यो अध्ययन पनि एक निश्चित र सिमित प्रयोजनका लागि गरिएको हो। कुनै पनि विषयको समस्यामा अध्ययन अनुसन्धान गर्दा समस्याको पुरै भागको अध्ययन ब्यवहारिक हिसाबले पनि कठिन हुन्छ। यस्तो अवस्थामा अध्ययन गरिने जनसंख्या मध्येबाट नमूना छनोट गरी अनुसन्धान गर्ने कार्यले प्रयोगात्मक रूपमा सरल हुनुका साथै समय, साधन र खर्चको वचत गर्न सकिन्छ।

अनुसन्धान विधिमा नमूना छनोटका विभिन्न तरिकाहरू हुन्छन्। प्रस्तुत अध्ययन गुणत्मक ढाँचा र वर्णनात्मक विधिबाट गर्न लागिएको, अध्ययन गर्न लागेको समग्र जनसंख्याको आकार पनि थाहा नभएको र अध्ययनको उद्देश्य मात्रात्मक नतिजा निकाल्ने नभई गुणत्मक नतिजाको लागि भएकोले उद्देश्यपूर्ण नमूना छनोट विधिबाट नमूना छनोट गरिएको छ। कामको विविधतालाई समेटिने गरी १० जना श्रमिक बालबालिका, ६ जना बालश्रमिकलाई काम लगाउने व्यक्ति र ४ जना बाल श्रमिकका अविभावकलाई नमूनाको रूपमा छनोट गरिएको थियो।

३.२.२ नमूना छनोटका आधार

फिदिम नगरपालिकामा श्रमिक बालबालिकाको अवस्था सम्बन्धी कुनै पनि तथ्यांक वा दस्तावेज उपलब्ध नभएकोले यस अध्ययनका लागि नमूना छनोटको प्रयोजनार्थ मोटामोटी के कस्ता काममा बालबालिकाहरू सम्लग्न छन् भनी श्रमिक बालबालिकाले गर्ने फरक फरक कामको पहिचान गरियो। यसरी हेर्दा खासगरी चारवटा श्रमका क्षेत्रमा बालबालिकाहरू सम्लग्न भएको पाइयो। त्यसमा सबभन्दा बढी होटलमा, त्यसपछि पसलमा, ग्यारेजमा र यातायातमा बाल श्रमिकको प्रयोग भएको भेटियो। अवलोकनका आधारमा चारवटै क्षेत्रको अनुपातिक प्रतिनिधित्व हुने गरी १० जना श्रमिक बालबालिकाहरूलाई नमूनाको रूपमा छानियो। त्यसैगरी १० जना श्रमिक बालबालिकासँग प्रश्नावली भरिसकेपछि उद्देश्यपूर्ण तरिकाले थप सूचना प्राप्त गर्ने गरी व्यावसायको विविधतालाई प्रतिनिधित्व हुने गरी बालबालिकालाई श्रमिकको रूपमा काम लगाउने ६ जना व्यक्ति छनोट गरियो। धेरै बालबालिकाहरू बजारभन्दा बाहिरको क्षेत्रबाट आएर श्रम गर्ने भएकोले नजिकै र त्यही उपलब्ध हुन सक्ने ४ जना अविभावकलाई पनि नमूनाको रूपमा छनोट गरियो।

३.३ तथ्याङ्क संकलनका साधन र विधि

३.३.१ प्रश्नावली

यस शोधकार्यमा नमूनाको रूपमा छनोट गरिएका सम्बन्धित व्यक्तिसगग विवरण तथा सूचना संकलन गर्न प्रश्नावलीको प्रयोग गरिएको छ। प्रश्नावलीको

माध्यमबाट सामान्यतया व्यक्तिगत विवरण लिने गरिन्छ। यस अध्ययनमा तथ्यांक संकलनमा लागि छनोट गरिएका तीन वटै समूहको लागि छुट्टाछुट्टै तीन प्रकारका प्रश्नावली तयार गरिएको थियो। यी प्रश्नावलीमा बालश्रमिकको उमेर, शैक्षिक अवस्था, पारिवारिक पृष्ठभूमि, उनीहरूले गर्ने काम, काम गर्ने ठाउँ, पाउने परिश्रमिक र यातना सम्बन्धी प्रश्नहरू समेटिएका थिए। त्यसै गरी बालबालिकालाई श्रमिकको रूपमा राख्ने ब्यक्तिलाई सोध्ने र अविभावकलाई सोध्ने छुट्टाछुट्टै प्रश्नावली तयार गरी प्रयोग गरिएको थियो। साक्षर र लेखेर उत्तर दिन सक्ने उत्तरदाताले लेखेरै र लेख्न पढ्न नसक्ने उत्तरदाताको लागि मौखिक प्रश्न सोधेर टिपोट गरिएको थियो।

३.३.२ अन्तर्वार्ता

अन्तर्वार्ता गुणात्मक अनुसन्धानको एक महत्वपूर्ण विधि हो। अन्तर्वार्ता आन्तरिक विचार, चाहना, धारणा र सोच अभिव्यक्ति गर्ने सशक्त माध्यम हो। यो उद्देश्यपूर्ण वार्तालाप हो र यसका लागि निश्चित उद्देश्यको आवश्यकता पर्दछ। तसर्थ यस अध्ययनमा पनि श्रमिक बालबालिका, बालबालिकालाई श्रममा लगाउने व्यक्ति र श्रमिक बालबालिकाका परिवार गरी तीनवटा समूहसँग छुट्टाछुट्टै रुजुसूची तयार गरी त्यसको आधारमा अन्तर्वार्ता गरिएको थियो। अन्तर्वार्ताका लागि प्रयोग गरिएका प्रश्नाहरू अनुसूची - १ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

३.३.३ अवलोकन

गुणात्मक अनुसन्धानमा तथ्याङ्क वा सूचना संकलनको एक उपयुक्त विधि अवलोकन पनि हो। अवलोकन भनेको नयाँ कुरा प्राप्त गर्नका लागि कुनै व्यक्ति अथवा वस्तुलाई उद्देश्यपूर्ण तवरले पटकपटक हेर्ने, अध्ययन गर्ने र बुझ्ने कार्य हो। यस अध्ययनका लागि बाल श्रमिकहरू कस्तो अवस्थामा र के काम गरिरहेका छन् ? समुदायमा बालबालिकाको क्षेत्रमा कस्ता कामहरू भइरहेका छन् ? राज्यका नीति बमोजिम काम भैरहेका छन् कि छैनन् ? बालश्रमिकहरूसँग काम गराउनेहरूको व्यवहार कस्तो छ ? बालबालिकाहरू श्रममा किन सहभागी भइरहेका छन् ? आदि विषयमा अवलोकन गरी नोट तयार गरिएको थियो।

३.४ तथ्याङ्कको स्रोत

प्रस्तुत अध्ययन पूरा गर्न आवश्यक तथ्याङ्क तथा सूचना संकलनका लागि दुईवटै स्रोतहरू: प्राथमिक स्रोत र द्वितीय स्रोतको प्रयोग गरिएको छ ।

३.४.१ प्राथमिक स्रोत

प्राथमिक स्रोत अन्तर्गत नमूना छनौटमा परेका समूहहरू; श्रमिक बालबालिका, बालबालिकालाई काम लगाउने व्यक्ति, र श्रमिक बालबालिकाका परिवारका सदस्यसँग अन्तर्वार्ता, अवलोकन र छलफलको माध्यमबाट तथ्याङ्क एवं आवश्यक सूचना संकलन गरिएको छ ।

३.४.२ द्वितीय स्रोत

द्वितीय स्रोतका रूपमा बाल अधिकार र बाल श्रम सम्बन्धि बनेका कानून, नीति, नियम, योजनाहरू, सर्वेक्षण प्रतिवेदनहरू, पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित लेख रचनाहरू, अनुसन्धानात्मक प्रतिवेदनहरू, सम्बन्धित नीति नियमहरू तथा वेबसाइटको प्रयोग गरी सूचना संकलन गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधकार्यको सन्दर्भमा प्रकाशित पुस्तक, अध्ययन अनुसन्धानका प्रतिवेदनहरू, सर्वेक्षणका प्रतिवेदनहरू, विषयवस्तुसँग सम्बन्धित कानूनी दस्तावेजहरू, नीति तथा योजनाहरूका साथै अध्ययनलाई सघाउ पुऱ्याउने विभिन्न पत्र-पत्रिकामा प्रकाशित लेख-रचनाहरू संकलन र पुनरावलोकन गरिएको थियो । कतिपय प्रकाशित पुस्तक तथा लेखहरू संकलन गरियो भने धेरैजसो इन्टरनेटको माध्यमबाट वेबसाइटबाट सर्च गरी आवश्यक दस्तावेज तथा प्रतिवेदनहरू संकलन गरियो । यसरी दुवै माध्यमबाट संकलन गरिएका दस्तावेजहरू अध्ययन गरी आवश्यक तथ्यांक र सूचनाहरूको विप्लेषण गरी यो शोधकार्य पूरा गरिएको हो ।

३.५ तथ्याङ्क संकलन प्रकृया

गुणात्मक विधिबाट शोधकार्य गर्ने अनुसन्धान ढाँचा तयार गरी प्राथमिक तथ्यांक संकलनका लागि प्रश्नावली तयार गरियो । लक्षित जनसंख्याको समग्रताको जानकारी नभएकोले अवलोकनको माध्यमबाट बालश्रम प्रयोग भएका फरक फरक

क्षेत्रहरू पहिचान गरियो । यसरी चार प्रकारका क्षेत्रमा बालश्रम रहेको थाहा पाइपछि कामको विविधतालाई समेट्ने गरी उद्देश्यपूर्ण नमूना छनोट विधिद्वारा होटलमा काम गर्ने ६ जना, पसलमा काम गर्ने २ जना, ग्यारेजमा काम गर्ने एक जना र यातायात मजदुरको रूपमा काम गर्ने एक जना श्रमिक बालबालिकाको छनोट गरियो । छनोट गरिएका श्रमिक बालबालिकासँग तयार गरिएको प्रश्नावलीको आधारमा तथ्यांक संकलन गरियो । त्यसैगरी श्रमिक बालबालिकाबाट आवश्यक तथ्यांक तथा सूचना लिइसकेपछि पुनः उद्देश्यपूर्ण नमूना छनोट विधिबाट विविधतालाई समेट्दै ६ जना काम लगाउने व्यक्ति र ४ जना अविभावकसँग तयार पारिएको प्रश्नको आधारमा सूचना संकला गरियो ।

सँगसँगै श्रमिक बालबालिकाले काम गर्ने स्थान, उनीहरूमाथि मालिकले गर्ने व्यवहार, ग्राहकहरूले गर्ने व्यवहार र त्यहाँको परिस्थितिको अवलोकन गरी नोट तयार गरियो । यससँगै दस्तावेजहरूको संकलन र पुनरावलोकन गरी द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त सूचनाहरूको टिपोट गरियो । यसरी दुवै स्रोतबाट प्राप्त तथ्यांक एवं सूचनाहरूलाई तालिकाबद्ध गरी विप्लेषण गरियो ।

३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण विधि

तथ्याङ्कको विश्लेषण अध्ययन अनुसन्धानको महत्वपूर्ण पक्ष हो । विभिन्न किसिमका प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई क्रमबद्ध रूपमा तालिकीकरण गरी अध्ययनको केन्द्रिय विश्लेषण र विवेचना आवश्यक हुन्छ । यस अध्ययनका लागि विभिन्न विधिबाट प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतबाट संकलन गरिएका तथ्यांक र सूचनाहरूलाई तालिकाबद्ध गरियो । त्यसपछि तथ्यांकहरूलाई विभिन्न अनुसन्धान प्रश्नहरूका आधारमा समूहमा राखियो । प्राप्त तथ्याङ्क एवं सूचनाहरूको प्रशोधन गरी उद्देश्य अनुरूपको तालिका तयार भइसकेपछि अनुसन्धानात्मक प्रश्न र उद्देश्यका आधारमा विप्लेषणत्मक, वर्णनात्मक र विवरणत्मक विधिबाट द्वितीय स्रोतबाट समेत प्राप्त सूचनाका आधारमा तथ्य र तर्कपूर्ण विश्लेषण र विवेचना गरी यो सोधपत्र तयार गरिएको छ ।

परिच्छेद चार : नतिजाको विप्लेषण

यस परिच्छेदमा अध्ययनको क्रममा प्राप्त नतिजाहरूलाई विप्लेषण गरी उद्देश्य अनुरूप तपशीलका शीर्षकमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१ श्रमिक बालबालिकाको पारिवारिक र शैक्षिक अवस्था

यस अध्ययनको प्रयोजनका लागि नमुनाका रूपमा छनोट गरिएका १० जना बालबालिकामध्ये ७ जना बालक र ३ जना बालिका रहेका थिए । फिदिम बजारमा आएर श्रमिकको रूपमा काम गर्ने सबै बालबालिकाहरू जिल्ला भित्रकै गाउँहरूबाट सदरमुकामको बजारमा आएर श्रमिकको रूपमा काम गरिरहेको पाइयो । उमेर समूहको हिसावले हेर्दा १० जना मध्ये ६ जना अर्थात् ६० प्रतिशत बालबालिका १० देखि १४ वर्षको उमेर समूहका रहेको पाइयो भने २ जना १० वर्ष मुनिका र २ जना १५ देखि १७ वर्ष बिचको उमेर समूहका थिए । यसरी हेर्दा श्रमिक बालबालिकाको सबभन्दा ठूलो संख्या १० देखि १४ वर्ष उमेर समूहको रहेको पाइएको छ ।

त्यसैगरी शैक्षिक अवस्थाका आधारमा हेर्दा ५ जना अर्थात् ५० प्रतिशत श्रमिक बालबालिकाले प्राथमिक तहसम्म अध्ययन गरेका पाइएको थियो भने २ जना सामान्य अक्षर मात्र चिन्ने र अन्य ३ जना पढ्न लेख्न नसक्ने पाइयो । २९.३ प्रतिशत बालबालिका प्राथमिक तह पूरा नगर्दै पढाई छोड्ने कुरा विभिन्न तथ्यांकले देखाएको छ । यसरी विचैमा पढाई छोड्ने विद्यार्थीहरूको एउटा हिस्सा बालश्रमिकको रूपमा काम गर्ने गरेको कुरालाई यस तथ्यांकले पनि पुष्टि गर्दछ । यस अध्ययनमा पनि विद्यालय भर्ना भएर प्राथमिक तहको पढाई पूरा नगरी विद्यालय छोडेका बालबालिकाहरूको संख्या अन्य उमेर समूहको भन्दा बढी पाइएको छ । पढाई छोडेका बालबालिका बालश्रमिकको रूपमा जोखिमपूर्ण काममा संलग्न भएको पाइयो ।

यसैगरी बालश्रममा संलग्न बालबालिकाको पारिवारिक पृष्ठभूमिलाई केलाउँदा यस अध्ययनमा सहभागी १० जना बालबालिकामध्ये तीन जनाको दुवैजना अविभावक

नभएको, दुई जनाको एक जना अविभावक नभएको, दुई जनाको आमाले छोडेर गएर बाबुले अर्को विवाह गरेको र तीन जनाको भने दुबै जना अविभावकसँगै रहेको पाइयो । जातिय समूहको हिसावले हेर्दा १० जनामध्ये सबभन्दा ठूलो संख्या ६ जना जनजाति समुदायबाट आएका छन्, त्यसैगरी २ जना दलित समुदायबाट र अन्य २ जना क्षेत्री बाहुन समुदायबाट आएको पाइयो । जिल्लाको जनसंख्या अनुपातिक रूपमा जनजाति समुदाय बढी भएकोले यसमा बाल श्रममा पनि त्यही प्रतिबिम्बित भएको देखिन्छ । तर दलित, जनजाति र क्षेत्री बाहुन तीनवटै समुदायका बालबालिका श्रमिकको रूपमा संलग्न भएको पाइयो ।

श्रमिक बालबालिकाको परिवारको आर्थिक अवस्थालाई विप्लेषण गर्दा सबै बालबालिकाको परिवारको आर्थिक अवस्था अत्यन्त नाजुक रहेको देखिन्छ । बालबालिकाहरूले गाउँबाट सदरमुकाममा आएर श्रमिकको रूपमा काम गरेका छन् । अध्ययनको क्रममा चार जना अविभावकसँग गरेको कुराकानीको आधारमा उनीहरूको जग्गा जमीन अत्यन्त थोरै छ । आफ्नो खेतीपातीले कति पनि खान नपुग्ने र सधैं अरुकै ज्याला मजदुरी गरेर परिवार धान्नु पर्ने अवस्था छ । नमुनाको रूपमा छानिएका श्रमिक बालबालिकाका चारै जना अविभावकले घरको कमजोर आर्थिक अवस्थाको कारण बालबालिकालाई पढाउन नसके। श्रममा लगाउनु परेको कुरा स्वीकार गरे ।

शैक्षिक स्तरको आधारमा हेर्दा १० जनामध्ये ६ जनाका अविभावक सामान्य साक्षर र ४ जनाका अविभावक लेखपढ गर्न नसक्ने थिए । अध्ययनको क्रममा कुराकानी गरेका चारै जना अविभावकलाई बाल अधिकार र बाल श्रमको विषयमा कुनै पनि जानकारी भएको पाइएन ।

यस अध्ययनलाई पूर्णता दिने क्रममा नमूना छनौटमा परेका क्षेत्रबाट तोकिएको जनसंख्यासँग अन्तर्वार्ता लिने क्रममा प्राप्त सूचना र अवलोकनका आधारमा हेर्दा बालश्रमलाई सबैले चुनौतिको रूपमा लिएतापनि बालश्रमलाई हालको समाजले कुनै न कुनै रूपमा स्विकारेको पनि देखिन्छ । बालश्रमलाई कसैले घरेलु भगडाका कारण भने कसैले घरको आर्थिक जिम्मेवारी नै बालबालिकाको काँधमा

रहेका समेत स्वीकारे भने कतिले अभिभावक र आफना नजिकको आफन्त नहुनुले समस्या भएको स्वीकारे त कसैले यो समाजको समस्याको रूपमा अधि बढीरहेको समेत व्यक्त गरे । तर समय र परिस्थिति लगायतका यी समस्यालाई बेलामा नै समाधानका संभावनालाई समेट्न नसक्ने हो भने यो समस्या भविष्यमा अझ विकराल हुन सक्ने देखिन्छ ।

समाजमा बालश्रम बिनाकारण देखा परेको हुँदैन । यसका पछाडि कुनै न कुनै कारण हुन्छन । त्यो कारण जानेर वा नजानेर भएको हुन सक्दछ, त्यो सकारात्मक वा नकारात्मक दुवै हुन सक्दछ । अध्ययनमा सिमित क्षेत्रबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई दस्तावेजमा प्राप्त सम्बन्धित सामग्रीसँग समेत मिलाएर हेर्दा समुदायमा हुने बालश्रमका कारणहरू मुख्यतः आर्थिक, सामाजिक र पावरवारिक तीन कारणले बालबालिकाहरू जोखिममा वा बालश्रमको चपेटामा परेको देखिन्छ ।

यसरी हेर्दा अविभावकको शैक्षिक स्तर शिक्षा प्रतिको चेतना त्यससँगै जोडिएको परिवारको आर्थिक र पारिवारिक सामाजिक अवस्थाले नै बालबालिकाहरूलाई शिक्षाको पहुँचबाट अलग्याएको भेटिन्छ । अविभावकविहिन बालबालिका, राम्रो पारिवारिक अवस्था नभएका, आमाले छोडेका, बाबुले अर्को विवाह गरेका र उचित पारिवारिक रेखदेख मायाबाट वञ्चित बालबालिकाहरू घर छोडेर शहर बजारमा आएर बाल श्रमिकको रूपमा काम गर्न बाध्य भएको पाइयो ।

४.२ श्रमिक बालबालिकाले गर्ने काम र काम गर्ने स्थान

यस अध्ययनको क्रममा संलग्न गरिएका जम्मा १० जना बालबालिकामध्ये सबभन्दा बढी ६ जना अर्थात ६० प्रतिशत बालबालिका होटलमा काम गर्छन् । १० जनामध्ये २ जना बालिकाले पनि होटलमा काम गरेको पाइयो । बाँकी २ जना पसलमा १ जना मोटरसाइकल मर्मत गर्ने ग्यारेजमा र १ जना यातायात मजदुरको रूपमा काम गरेको पाइयो ।

होटलमा काम गर्ने बालबालिकाले विहान ६ बजेदेखि बेलुका ९, १० बजेसम्म दिनमा १५, १६ घण्टा काम गर्ने गरेको बताए। उनीहरूले भाँडा माभ्ने, होटल बढार्ने, लुगा धुने, खाना पकाउने, ग्राहकहरूलाई खाना, चिया खुवाउने काम गर्नु पर्छ। होटलमा काम गर्ने अधिकांश बालबालिकाले समयमै र राम्रै खाना खान पाएको बताए भने सुत्नचाहिँ छिँडिमा सुत्नुपर्ने हिउँदमा चिसो हुने र गर्मीमा धेरै गर्मी हुने र लामखुट्टेले सताउने बताए। कोही कोहीबेला घर जान बाहेक हप्तामा सातै दिन काम गर्नुपर्ने, विरामी पर्दा पनि आराम गर्न नपाइने, दिनको १५, १६ घण्टासम्म आराम नगरी निरन्तर काम गरिरहनुपर्ने गुनासो थियो उनीहरूको। काम ढिला भयो भने, केही काम विग्रियो भने काम गर्दा सामानहरू टुटफूट भयो भने बारम्बार गाली खानुपर्ने र केहीले शारीरिक यातना समेत भोग्नु परेको बताए।

पसलमा काम गर्न होटलमाभन्दा समयको हिसावले अलि सजिलो भएको पाइयो। विहान लगभग आठ बजेतिर खुल्ने र बेलुका पनि ७, ८ बजेतिर बन्द हुने हुनाले दिनमा १२ घण्टाभन्दा बढी काम गर्नु नपरेको पाइयो। तर बालबालिकाका लागि गह्रौँ सामान उठाउनुपर्ने र एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा बोकेर पुर्याउने जस्ता जोखिमपूर्ण काम गर्नुपर्ने अवस्था छ।

१० जना मध्ये एक जना मोटरसाइकल मर्मत गर्ने ग्यारेजमा र अर्को एक जनाले सवारी साधनमा यातायात मजदुरको रूपमा काम गरेको पाइयो। ग्यारेजमा काम गर्ने बालकले मिस्त्री काम सिक्नको लागि ग्यारेजमा काम गरेको बताए भने यातायात मजदुरको रूपमा काम गर्ने बालक सहचालक बनेर विस्तारै गाडी चलाउन सिक्नको लागि यस क्षेत्रमा काम गरेको बताए।

१० जना मध्ये ५ जना (२ जना पसलमा काम गर्ने र ३ जना होटलमा काम गर्ने) बालबालिकालाई अविभावकले नै काममा राखदिएका हुन् र उनीहरूको पारिश्रमिक पनि अविभावकले नै लिन्छन् थप खान र लाउन भने मालकिले दिने गरेको छ। होटलमा काम गर्ने अन्य तीन जना अविभावक विहिन बालबालिका हुन् र उनीहरू आफैँले पारिश्रमिक बुझ्ने गर्छन्। ग्यारेजमा र गाडीमा काम गर्नेले आफैँले

सिक्नका लागि काम गरेको हुनाले तोकिएको पारिश्रमिक नै छैन । खाने र बस्ने व्यवस्था मालिकले गरिदिएको र कहिले काहिँ सामान्य खर्च मात्र दिने गरेको बताए ।

श्रमिक बालबालिकाहरूले काम गर्दाका शर्त के के छन्, भन्ने सन्दर्भमा अध्ययन गर्दा श्रमको मूल्य लिएर, अर्थात् तलव लिएर ४ जना, काम सिकाउने र तयारी गरेको कामवाट प्राप्त हुने शुल्कको निश्चित रकम प्रदान गर्ने शर्तमा २, खानलाउन दिने पारिश्रमिक नदिने शर्तमा ४ जनाले काम गरेको पाइयो । यस अन्तर्गत श्रमको मूल्य दिएर वा नदिई पढाईदिने वा पढाइमा सहयोग गर्ने शर्तमा कुनै पनि श्रमिक बालबालिकाहरूले काम गरेको पाइएन ।

श्रमिक बालबालिकाहरूको काम गर्ने वातावरण कस्तो छ, बालबालिकाहरू आफ्नो परिवारवाट टाढा रहेको अवस्थामा काम विगार्दा वा भने जस्तो काम नभएको आरोपमा यातना पाउँछन् कि पाउँदैनन् त भन्ने सन्दर्भमा यातना पाउने गरेको पाइयो । यातना पाउने बालबालिकाहरूलाई कुन प्रकारको यातना पाएको छ त भन्ने सन्दर्भमा सूचना लिँदा काम विगारेको अवस्थामा २ जनाले शारीरिक यातना पाएको र काम विगार्दा ४ जनाले मौखिक यातना, गाली खानु परेको बताएका थिए । यहि प्रश्न काम लगाउने ब्यक्तिलाई सोध्दा, उनीहरूले कम विगार्दा सामान्य गाली मात्र गर्ने गरेको तर कुनै यातना नदिएको बताए ।

कानुनी रूपमा बालश्रम राख्नु हुदैन भन्ने कुरा भने सबै काम लगाउने मालिकहरूलाई थाहा छ, तर उनीहरू बालश्रम प्रयोग गरेको भन्नु भन्दा पनि बालबालिका र उनीहरूको परिवारलाई सहयोग गरेको भन्न रुचाउँछन् । बाल अधिकार सम्बन्धी मान्यता र प्रचलित कानून अनुसार माथि उल्लेखित सबै काम बालबालिकाका लागि जोखिमपूर्ण काम हुन् । बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने ऐन २०५६ ले बालबालिकालाई जोखिमपूर्ण काममा लगाउन निषेध गरेको छ । १४ वर्ष उमेर नपुगेका बालबालिकाहरूलाई भने कुनै पनि स्वरूपमा श्रमिकका रूपमा काम लगाउन नहुने व्यवस्था छ । बालबालिकाले काम गर्ने र बस्ने स्थानको अवलोकन गर्दा समेत उक्त ठाउँ अस्वस्थ र असुरक्षित देखिन्छ ।

४.३ बालश्रम सृजना हुने कारणहरू

बालश्रमको पछाडिको पृष्ठभूमि हेर्दा प्रमुख कारण आर्थिक, सामाजिक र पारिवारिक नै रहेको पाइयो। यसदेखि बाहेक समुदायको संरचनाले पनि बालश्रमको अवस्था निम्त्याएको देखिन्छ, साथै पारिवारिक कलह तथा बेमेलको स्थितिले पनि बालबालिकाहरूलाई परिवार बाहिर रहन उत्प्रेरकको भूमिका निर्वाह गरेको पाइयो। श्रमिक बालबालिकाका अविभावक बाल अधिकारका विषयमा जानकार नभएको पाइयो भने बालश्रमिक लगाउने मालिक सामान्यतया बालअधिकारका विषयमा जानकार भएता पनि बालबालिकालाई काम दिएर आफूले सहयोग गरेको भन्ने बुझाई रहेको छ। बालबालिकालाई विना पारिश्रमिक वा थोरै पारिश्रमिकमा काम लगाउन सकिने भएकोले जानीबुझिकनै पनि बालबालिकालाई श्रममा लगाएको पाइयो।

४.३.१ बालश्रम सृजना हुने आर्थिक कारण

अध्ययनबाट के स्पष्ट भएको छ भने बालश्रमको प्रमुख कारण आर्थिक हो। आर्थिक कारणमा पनि विविध प्रकारका आर्थिक पक्षहरू समाजमा बालबालिकाहरूसँग जोडिएर आएका देखिन्छन्। यसमा मुख्यतः बालबालिका, रोजगारदाता, अविभावक र अन्य सम्बन्धित व्यक्तिहरूको पारिवारिक अवस्था तथा समुदायको अवस्था जस्ता आर्थिक कारणहरूले समुदायमा बालश्रमको व्यापक प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ।

पहिलो, समाजमा समान सामाजिक आर्थिक स्तरका मानिसहरू बसेका हुँदैनन्। समाजमा श्रम गर्ने वर्ग र काम लगाउने वर्ग हुन्छन्। यस्तो आर्थिक विविधताको प्रभावले समाजमा कुनै न कुनै तरिकाले वर्गान्तर देखिएको हुन्छ। र शायद यो देखि चलि रहेको हुन्छ। गरिव परिवारमा जन्मेका बालबालिकाले आर्थिक अभावकै कारण शिक्षा र बालविकासको अवसरबाट वञ्चित हुन्छन्। पारिवारिक आर्थिक कारणले परिवारबाट प्राप्त गर्नु पर्ने माया र संरक्षण प्राप्त हुँदैन र सानै उमेरबाट श्रम बजारमा श्रमिकको रूपमा काम गर्न बाध्य हुन्छन्। यस अध्ययनको क्रममा पनि बालबालिकाहरू गरिवीकै कारणले पढ्न नसकेर बालश्रममा संलग्न

भएको पाइएको थियो । अध्ययनका क्रममा बालश्रमिक राखेका एक जना होटल संचालकले उनको भनाई यसरी व्यक्त गरेका थिए :

“हामीलाई पनि बालश्रमिक राख्ने रहर होइन तर । हामी पनि यी बालबालिकालाई काम लगाउन चाहँदैनौं तर उनीहरूका अविभावकहरूले नै रखिदिनु पर्यो भनेर अनुरोध गर्दछन् । हामीले त उनीहरूको अवस्था देखेर सहयोग मात्र गरेको हो । तर यसमा हामी पनि सहभागी भएको देखिया” ।

यस भनाइलाई तलको एक बालश्रमिकका अभिभावकले भनाईले थप पुष्टि गर्दछ :

“परिवारको आर्थिक अवस्था कमजोर छ । परिवार संख्या ठूलो छ । सबै परिवारका सदस्यले काम नगरी हामीलाई दुई छाक खान पनि पुग्दैन । त्यसैले केटाकेटीले पनि कममा सहयोग गर्नु पर्छ ” ।

आर्थिक कमजोरीले गर्दा घर-परिवारमा असन्तुष्टि र कलह हुने भएकाले त्यस्तो परिवारका धेरैजसो बालबालिका तनावमा हुन्छन् । जसको प्रभाव उनीहरू घर छोड्ने, बरालिएर अन्यत्र जाने, सार्वजनिक यातायातमा सहयोगीको रूपमा प्रवेश गर्ने सम्म पर्दछन् । अध्ययन गरिएका ठाउँहरूमा बालबालिकाहरू अन्य क्षेत्रमा पनि काम गर्दछन् । जस्तो कि आंशिक रूपमा बालश्रमिक, पटके बालश्रमको रूपमा आदि ।

दोस्रो, घरपरिवारको आर्थिक अवस्था अनुसार हेर्दा, घरमा कम र सिमित स्रोत साधन छ अर्थात घरको आर्थिक अवस्था कमजोर छ भने त्यहाँ विभिन्न रूपमा द्वन्द्व हुने गर्दछ । जस्तै: घरमा आवश्यक सामग्रीहरू खरिद, घरायसी सदस्यहरूको सेवा सुविधा थप गर्नुपर्ने आदि अवस्थामा आर्थिक स्रोतको आवश्यकता पर्दछ । तर यस्तो विभिन्न घरायसी काममा आर्थिक अभावमा गर्न नसकेको अवस्थामा घर परिवारमा द्वन्द्व हुने गर्दछ । अध्ययन गरिएको एउटा सन्दर्भमा बालकलाई विद्यालय जानका लागि अन्य निकायबाट सहयोग भएता पनि बालक स्वयं नै श्रम छोड्न नमानेको

देखिन्छ । बालश्रमिकको पारिश्रमिकले घर चलाउन सहयोग पुगिरहेको हुन्छ, उनीहरू काम छोड्न चाहँदैनन् ।

यसरी आर्थिक कारणको कुरा गर्दा दुईवटा पक्ष महत्वपूर्ण छन् पहिलो, गरीबीकै कारण परिवारको कमजोर आर्थिक अवस्थकै कारण बालबालिकाहरू विद्यालय भर्ना हुन सक्दैनन् । दोस्रो, परिवारको कमजोर आर्थिक पृष्ठभूमिका कारण परिवारलाई भरथेग गर्नका लागि बालबालिकाहरू श्रममा सम्मलग्न हुन्छन् । यसरी परिवारको आर्थिक अवस्थाका कारण बालकालिकाले बालश्रमिकको रूपमा काम गर्नुपर्ने बाध्यता एकातिर छ भने अर्कोतिर काम लगाउने मानिसले पनि बालबालिकालाई काम सिकाउने वा संरक्षण दिने आदि निहुँमा थोरै मूल्यमा वा खान लगाउन मात्र दिने शर्तमा वा सित्तैमा काम लगाउन पाउने भएकोले पनि बालश्रम श्रम बजारमा पनि रोजाइमा पर्ने गरेकोले बालश्रमले प्रसय पाइरहेको छ । अर्को पारिवारिक अवस्था र कारण पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण छ । त्यसैगरी समाजमा बालबालिकाप्रतिको संवेदनशालिता बाल अधिकार सम्बन्धी बुझाई र सामाजिक व्यवहार पनि बाल श्रमिकलाई प्रसय दिनको लागि उत्तिकै जिम्मेवार देखिन्छ ।

४.३.२ बालश्रम सृजना हुने सामाजिक कारण

अध्ययनको क्रममा के पाइयो भने बालश्रमको लागि अर्को जिम्मेवार पक्ष सामाजिक कारण हो । यसमा समाजको चरित्र, चेतना र अभ्यास प्रमुख रूपमा आउँछ । समाजको चरित्र कस्तो छ बालबालिका मैत्री कि छैन, समाजमा बालबालिकाको स्थान कस्तो छ बालबालिकाप्रति समाज कतिको संवेदनशालि छ भन्ने कुराले ठूलो भूमिका खेलेको हुन्छ । त्यसैगरी समाजको चेतनाको स्तर, समाजमा बालअधिकार र बालश्रमसम्बन्धी बुझाई र हुँदै आएको अभ्यास पर्दछन् । अध्ययनको क्रममा एउटा अवलोकनमा देखिएको दृष्यले यसलाई पुष्टि गर्दछ:

फिदिमको एउटा चिया पसलमा साँझ पाँच बजेको समयमा कर्मचारीहरूको एउटा समूह चिया खान आउँछ । त्यस होटलमा बालश्रमिक रहेको हुन्छ । उनीहरूले बालश्रमिकलाई ए फुच्चे भनेर बोलाउँदै चिया मगाउँछन् र हेपिएको भाषा प्रयोग गरी

त्यसरीनै टेबुल सफा गर्न अच्हाउँछन् । यो कर्मचारीको समूह शिक्षित व्यक्तिहरूको समूह हो । उनीहरूलाई उनीहरूलाई बालअधिकार र बालश्रममा विषयमा कुनैपनि जानकारी नहोला भन्न सकिँदैन । यसले हाम्रो समाजको चरित्रलाई प्रतिविम्बित गर्छ । शिक्षा र चेताना भए पनि अभ्यासमा उही चरित्र देखिन्छ । हाम्रो समाजको मूल्य, मान्यता बालबालिका मैत्री देखिँदैन । घरमै पनि बाल बालिकालाई उमेरभन्दा ठूलो काम लगाउने प्रचलन छ । यसरी सामाजिक संरचना र मूल्य मान्यताले पनि समाजमा बालश्रमलाई प्रसय दिइरहेको पाइन्छ ।

विशेष गरी महिलाहरूलाई तथा बालिकाहरूलाई समाजमा कमजोर ठान्ने हाम्रो सामाजिक दृष्टिकोणको प्रतिविम्ब समाजमा पाइन्छ । महिला र बालबालिकाहरूलाई हेप्ने प्रवृत्तिले गर्दा श्रमिक बालिकाहरूको पिडा तथा घरायसी बोझ भन्ने बढी रहेको अध्ययनको क्रममा पाइयो । समाजमा निकृष्ट बालश्रम अस्तित्वमा रहेको छ साथै सो भन्दा पनि बालश्रम भित्र पनि बालिकाहरू बढी नै जोखिममा रहेको पाइयो ।

राजनीतिक कारणले पनि बालश्रम सृजना गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । । समुदायका हरेक कार्य राजनीतिक रूपले प्रभावित भएका हुन्छन् । खासगरीकन हाम्रो जस्तो लामो समय द्वन्द्वबाट गुज्रिएको मुलुकमा राजनीतिक सामाजिक द्वन्द्वको कारण धेरै परिवार विस्थापित भए र धेरै बालबालिकाहरूले अविभावक गुमाएका छन् । यसप्रकारका विस्थापित परिवारका र अविभावक विहिन बालबालिकाहरूले पनि बालश्रमिकको रूपमा काम गरेको अवस्था देखियो । यस अध्ययनको क्रममा पनि एक जना बालकको यस्तै पृष्ठभूमि रहेको थियो । राजनीति गतिविधिमा बालबालिकाको प्रयोग गरिने विषय पनि उत्तिकै विकराल छ तर जुन समस्यालाई यस अध्ययनमा समेटिएको छैन । हाम्रो जस्तो भर्खर भर्खर द्वन्द्व भएको मुलुक तथा हिंसाको संस्कृतिबाट गुज्रिएको मुलुकमा द्वन्द्वपिडितहरूको संख्या निकै नै रहेको छ त्यस्मा पनि बालबालिकाहरू जो अविभावक तथा संरक्षक गुमाएका छन् तिनीहरूको अवस्था भन्नु चिन्ताजनक रहेको छ । त्यस्ता बालबालिकाहरू पनि गम्भीर

जोखिममा रहेका छन् । यसरी हेर्दा समाज बालश्रमप्रति संवेदनशालि छैन र समाजमा जुनसुकै तह तप्काले बालश्रमलाई कुनै क कुनै रूपमा स्वीारेको र प्रशय दिएको पाइन्छ ।

४.३.३ बालश्रम सृजना हुने पारिवारिक कारण

बालश्रमको लागि अर्को जिम्मेवार कारण पारिवारिक कारण हो । विद्यालय उमेरका बालबालिकाहरूको पढाई छोड्नु र श्रममा लाग्नुको पछाडि अविभावकको शैक्षिक स्तर, चेतना, चरम गरिवी र पारिवारिक अवस्था पनि उत्तिकै जिम्मेवार देखिन्छ । अध्ययनको क्रममा बालबालिकाले परिवारमा उचित हेरचार, स्नेह र हेरचार नपाएपछि घर छोडेर हिडेको पाइयो । यसमा सबभन्दा बढी अविभावक विहिन बालबालिकाहरू र सौतेनी अविभावक भएका बालबालिकाहरू रहेका छन् । असहाय बालबालिकाको सहयोग र संरक्षको लागि उचित सामुदायिक सामाजिक संयन्त्र नहुदा यस्ता बालबालिकाहरू यस्ता बालबालिकाहरू घर र समाजबाट टाढा जाने र श्रम गरेर जीविका चलाउने गरेका छन् । दोस्रो एकजना मात्र अविभावक भएका वा सौतेनी अविभावक भएका बालबालिकाहरूले परिवारमै विभेद सक्नुपर्ने र उचित पारिवारिक माया र संरक्षण नपाएको कारणले बालबालिकाहरूले पढाई पूरा गर्न नसकेको र घर छोडेर गएर बाल श्रमिकको रूपमा काम गर्न बाध्य भएको अवस्था छ । गरिवी सँगसँगै अविभावक पनि गुमाएका बालबालिकाहरूले परिवारमा उचित संरक्षण र माया नपाउँदा घर छोडेर बाहिर जाने पढाइलाई निरन्तरता दिन नसक्ने र श्रमिकको रूपमा काम गर्नुपर्ने बाध्यता छ ।

यसरी बालश्रमका कारणहरूमा परिवारको गरीवी, न्यून आर्थिक अवस्था, बालअधिकारप्रति असंवेदनशील सामाजिक मूल्य र अभ्यास तथा ढुन्डपूर्ण पारिवारिक वातावरण र अविभावकको शैक्षिक र चेतनाकोलाई प्रमुख रूपमा लिन सकिन्छ ।

४.४ श्रमिक बालबालिका र शिक्षामा पहुँच

विद्यालय उमेरका बालबालिकाहरू पढाईबाट बञ्चित हुने कारणमा आर्थिक, पारिवारिक र सामाजिक कारणहरू प्रमुख रूपमा रहेको पाइयो। पारिवारमा अविभावकको अवस्था अध्ययन गर्दा बाबु आमा भएका बालबालिकाहरू जो बाबुआमाको सल्लाहमा मजदुरी गर्न आएको, र बाबुआमाले नै उनीहरूको पारिश्रमिक लिने गरेको पाइएको छ। दोस्रो एकजना मात्र अविभावक भएका वा आमाले छोडेर गएपछि बाबुले अर्की आमासँग विवाह गरेपछि उचित पारिवारिक माया र संरक्षण नपाएकाले बालबालिकाहरूले पढाई पूरा गर्न नसकेको र श्रममा लाग्न बाध्य भएको अवस्था देखियो। तेस्रो, अविभावक विहिन बालबालिकाले उचित संरक्षण र रेखदेख नपाउँदा पढाईलाई निरन्तरता दिन नसकेको र श्रममा लाग्नुपरेको अवस्था छ। यसका पछाडि गरिवी र बालबालिकाप्रति असंवेदनशील सामाजिक चेतना र समाजको सामाजिक आर्थिक संरचना जस्ता अन्तरनिहित कारणहरू छँदैछन्। यसैले सबै बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच सुनिश्चित गर्न अवरोध पुगिरहेको छ भने बालबालिकाहरूलाई बालश्रमिकको रूपमा जोखिमपूर्ण काम गर्नु पर्ने अवस्थामा पुर्याएको छ।

यसरी हेर्दा पाँचथर जिल्लाको सदरमुकाम फिदिम नगरपालिकामा बालश्रमिकहरू रहेको भेटिन्छ। यहाँ बालबालिकाहरूको क्षेत्रमा काम गर्ने निकाय र संस्थाहरू नभएका हुँदा र प्रत्येक वर्ष विद्यार्थी भर्ना अभियान संचालन हुँदा पनि आएको छ। तर यस प्रकारका गतिविधिहरूले श्रमिक बालबालिकालाई छुन सकेको देखिँदैन र बालबालिकाले पढाई छोड्ने दरमा कमि आउन सकेको छैन। यसप्रकार बालश्रमका अन्तरनिहित कारणलाई सम्बोधन नगरीकन गरिने सतही प्रयास प्रभावकारी हुन सकेको देखिँदैन।

बालश्रम र सबै बालबालिकालाई शिक्षाको पहुँच दुईवटा छुट्टै विषय हुन् तर एक अर्कामा अनोन्याश्रित छन्। शिक्षामा सबै बालबालिकाको पहुँच पुग्न सकेको छैन। शिक्षा विभागको तथ्यांक अनुसार अहिले पनि नेपालमा ४ प्रतिशत बालबालिका

विद्यालय भर्ना नै हुँदैनन् र भर्ना भएकामध्ये पनि २९ प्रतिशत बालबालिकाले आधारभूत तह पूरा नगरी विद्यालय छोडिसक्छन् । यसका पछाडि माथि चर्चा गरिएका कारणहरू नै प्रमुख हुन् । शिक्षामा सबै बालबालिकाको पहुँच सुनिश्चित गर्न थुप्रै प्रकारका कार्यक्रम र अभियान संचालन भएता पनि ती कार्यक्रमहरूले सतही रूपमा मात्र काम गरिरहेका छन् बालश्रमप्रतिको सामाजिक मान्यता र चेतना तथा परिवारको गरीबी र पारिवारिक अवस्थाको सम्बोधन नभएसम्म बालबालिकाहरू बाल श्रमिकको रूपमा श्रम गर्न बाध्य हुने र आनौपचारिक श्रम बजारले पनि फाइदाको हिसाबले बालश्रमको माग गरिरहने देखिन्छ । यस प्रकारको अवस्था रहिरहेसम्म सबै बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच पुग्ने देखिँदैन ।

परिच्छेद पाँच : निष्कर्ष र सुभावहरू

यस शोधकार्यको क्रममा प्राप्त नतिजाहरूको विप्लेषण अधिल्लो परिच्छेदमा गरिएको छ भने प्राप्त नतिजा र त्यसको विप्लेषणको आधारमा समग्र अध्ययनको निष्कर्ष र सुभावहरू यस परिच्छेदमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.१ अध्ययनको निष्कर्ष

यस अध्ययनबाट गरीवको परिणामको रूपमा बालश्रम देखिएको छ । बालश्रमको मुख्य जरो भनेको गरीवि नै हो । गरिव परिवारले आफ्ना बालबालिकाहरूको शिक्षाको लागि लगानी गर्न नसक्ने मात्र होइन घर परिवार चलाउनको लागि र बालबालिकाले आफ्नै जीविकाको लागि पनि श्रमिकको रूपमा काम गर्नुपर्ने बाध्यता छ । यसरी गरिवीका कारण बालबालिका शिक्षाको अवसरबाट वञ्चित भएर बालश्रमिकको रूपमा श्रम बजारमा पुग्छन् । सस्तो मुल्यमा काम लगाउन पाइने भएकोले बजारले बालश्रमलाई सजिलै स्वीकार्छ । यसकारण परिवारमा आयआर्जको माध्यम बढाएर आर्थिक अवस्था माथि नउठेसम्म बालश्रम अन्त्य हुने देखिँदैन ।

दोस्रो, पारिवारिक कलह र द्वन्द्वको परिणाम पनि बालश्रमको सृजना भएको पाइन्छ । गरिवी सँगसँगै अविभावक पनि गुमाएका बालबालिकाहरूले परिवारमा उचित संरक्षण र माया नपाउँदा घर छोडेर बाहिर जाने पढाइलाई निरन्तरता दिन नसक्ने र श्रमिकको रूपमा काम गर्नुपर्ने बाध्यता छ । सौतेनी अविभावक भएका बालबालिकाहरूले घरमा उचित स्नेह र संरक्षणको वातावरण नपाउनु र विभिन्न घरायसी र पारिवारिक द्वन्द्वका कारण पनि पढाइलाई निरन्तरता दिन नसकेको र श्रममा लाग्नुपरेको अवस्था छ । त्यसैले बालबालिकाप्रति सबभन्दा पहिला परिवार नै जिम्मेवार हुनुपर्ने देखिन्छ ।

तेस्रो, हाम्रो सामाजिक संरचना मालिक र श्रमिकमा विभाजित छ । सामाजिक मूल्य, मान्यता र समाजको चरित्र बालमैत्री छैन । समाजमा बालअधिकार बुझेका र बालश्रम कानूनले बन्देज गरेको विषय हो भन्ने थाहा भएका व्यक्तिहरूबाटै बालश्रमको प्रयोग गरिरहेको पाइन्छ । राजनीतिक दलहरूले पनि बालबालिकाको प्रयोग गरेको पाइन्छ । समाज बालश्रम अन्त्य हुनुपर्छ भन्ने कुरामा जागरुक देखिँदैन । यसकारण समाजले यसलाई सहज स्वीकार गरेको पाइन्छ । बालश्रम अन्त्यको लागि बालमैत्री सामाजिक मूल्य मान्यता स्थापित हुन आवश्यक छ ।

चौथो, नीति तथा कानूनको फितलो कार्यान्वयनले गर्दा नत बालश्रम अन्त्य गर्ने कानूनको प्रभावकारीता देखिएको छैन । त्यसैगरी सबै बालबालिकालाई शिक्षाको पहुँचमा ल्याउने थुप्रै कार्यक्रमहरू तयार गरी संचालन गरे पनि यसको सतही अभ्यास मात्र हुने गरेको र समस्याको जरोसम्म नपुगेको अवस्था छ । उदाहरणको लागि वर्षेपिच्छे विद्यालय भर्ना अभियान चलाइन्छ । विद्यार्थीहरू भर्ना पनि हुन्छन् । गरिव र पिछडिएको समुदायका विद्यार्थीका लागि पोषाक लगायत छात्रवृत्तिको व्यवस्था पनि हुन्छ । तर पुनः एक वर्ष पूरा नहुँदै विद्यार्थीले विद्यालय छोडिसक्छन् ।

पाँचौं, यस शोधकार्यमा छलफल गरिएका दुईवटै विषय बालबालिकाको शिक्षा पहुँच नहुनु र बालश्रम अन्त्य नहुनुमा यसका अन्तरनिहित कारणहरूको माथि विभिन्न शर्षिकमा छलफल गरी सकिएको छ । र यी दुईवटै विषय एक अर्कामा जोडिएका विषय हुन् । परिवारको आर्थिक अवस्था र पारिवारिक कारणले बालबालिकाहरू शिक्षाको अवसरबाट बञ्चित भएका छन् र श्रमिकको रूपमा काम गर्न श्रम बजारमा पुगेका छन् । सामाजिक मूल्य मान्यता र समाजको आर्थिक सामाजिक चरित्रका कारण बालश्रमलमलाई समाजले सहज स्वीकार गरेको छ । यसको अन्त्यको लागि चलाइएका कार्यक्रमहरूले अन्तरनिहित कारणहरूलाई निराकरण गर्ने गरी जरोसम्म पुग्न नसकेर प्राय निश्रभावी भएका छन् । यसकारण बालश्रम अन्त्य गर्न र बालबालिकाको शिक्षाका पहुँच स्थापित गर्न यसका कारणहरूको सम्बोधनका कार्यक्रम ल्याउन र राज्यका नीति तथा कार्यक्रलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

५.२ श्रमिक बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच बढाउनका लागि सुझावहरू

यस अध्ययनमा बालबालिकाले पढाई छोड्नुपर्ने र बालश्रमिकको रूपमा काम गर्नुपर्ने कारण र शैक्षिक पहुँचका बाधाहरू पत्ता लगाई बालश्रम अन्त्य गर्न र सबै बालबालिकाको शिक्षामा पहुँच बढाउने उपायहरूको खोजी गरी सुझावका रूपमा नीतिगत तहमा लिईनुपर्ने निर्णयहरू, अभ्यास तहमा गर्नुपर्ने कार्यहरू र अनुसन्धान तहमा थप अध्ययन अनुसन्धान गर्नु पर्ने देखिएकोले विस्तृत रूपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२.१ नीतिगत तह

बालश्रम समुदायमा व्याप्त गरिवी, न्यून चेतनास्तर विषम पारिवारिक अवस्था, त्यसबाट उत्पन्न बालबालिकाको संरक्षण र रेखदेखको अभावको कारणबाट उत्पन्न परिस्थिति हो । यो सामान्यतया बालबालिका आधारभूत बालअधिकार बाल संरक्षण र बाल विकासको अवसरबाट बञ्चित भएको अवस्था हो । अहिलेको परिस्थितिमा त्यसका अन्तर्निहित कारणहरूलाई सम्बोधन हुने खालका नीति बनाउन जरुरी छ । यसको लागि शिक्षा र बालश्रम अन्त्य गर्ने कार्यक्रमहरूलाई एकिकृत रूपमा कार्यान्वयन गर्नु पर्ने देखिन्छ, ताकि अविभावकले आफ्ना बालबालिकालाई पढाउन सक्ने वातावरण बनोस् । दोस्रो कुरा संरक्षक नभएका बालबालिकाको संरक्षण र विकासको दायित्व राज्यको हो । यो दायित्व राज्यले जिम्मेवारीका साथ निर्वाह गर्नुपर्दछ । खासगरी अहिलेको परिवर्तित संघीय संरचनामा स्थानीय सरकार यसका लागि सबभन्दा बढी जिम्मेवार हुनुपर्ने देखिन्छ । संविधान र कानूनत पनि यो अधिकार स्थानीय तहलाई छ । परिवारको कमजोर आर्थिक अवस्थाको कारणबाट श्रमिकको रूपमा काम गर्न बाध्य भएका बालबालिकाको परिवारलाई आर्थिक आय आर्जनका कार्यक्रममा जोड्न नसकेसम्म बालश्रमको समस्या दिगो रूपमा समाधान हुन सक्दैन । यसका लागि स्थानीय तहमै परिवारको आय आर्जन बढ्ने खालका दिगो कार्यक्रम मार्फत बालश्रमका कारणहरूलाई सम्बोधन गर्नु पर्ने देखिन्छ । त्यसैगरी सामाजिक, पारिवारिक कारणहरूको पारिवारिक र समुदाय तहमै सम्बोधन गरेर

शिक्षामा पहुँच बढाउने खालका आवश्यक नीति तथा कार्यक्रम तय गरी कार्यान्वय गर्नुपर्ने देखिन्छ । बालबालिकालाई श्रममा राखेको पाइएमा व्यवसायको दर्ता नै खारेज हुने जस्ता अलि कठोर खालका नियमहरू लागू गर्न सक्दा सस्तोमा वा सित्तैमा पाइने भएकोले गरिदै आएको बालश्रमको प्रयोग निरुत्साहित हुन सक्छ र समाजलाई पनि बालबालिकाप्रति संवेदनशील बनाउँछ ।

प्रदेश सरकार र संघीय सरकारले पनि बाल श्रम निवारण सम्बन्धी राष्ट्रिय गुरुयोजनाका लक्ष पूरा गर्न तय गरिएका कार्यक्रमलाई प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयनमा लानुपर्ने देखिन्छ । नीतिगत तहबाट बालबालिकाको क्षेत्रमा काम गर्ने जति पनि निकाय तथा संस्थाहरू छन्, तिनीहरूको क्षमता बढाउन र जवाफदेही बनाउनु आवश्यक छ । साथै जोखिममा रहेका बालबालिकाहरूको संरक्षणका लागि पनि विभिन्न तहका राज्यका निकायले समयमा ध्यान पुऱ्याएर काम गर्नु राज्यको दायित्व हो । बालबालिकाहरूले संरक्षण पाउनु उनीहरूको बालअधिकार हो । यसकारण बालश्रमका अन्तरनिहित कारणहरूको समाधान गर्ने गरी शिक्षा, बाल संरक्षण र बालश्रमको लागि स्पष्ट लक्ष उद्देश्य सहितको एकिकृत रणनीतिक कार्ययोजना तय गरी स्थानीय तहबाट कार्यान्वयन गर्न सके बाल श्रमको न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ ।

५.२.२ अभ्यास तह

बालश्रमको अभ्यास जोखिमपूर्ण तवरले चलिरहेको छ तर यसलाई कसरी र क कसको व्यावस्थापनमा र समन्वय तथा सहयोगमा न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ जुन सोच्ने तथा कार्यान्वयन गर्ने बेला भएको छ । बालश्रमसँग प्रत्यक्ष रूपमा सरोकार राख्ने राज्यका निकाय, बालश्रमिकहरू तथा बालश्रमलाई प्रयोगमा ल्याई राखेका व्यक्ति र निकायहरूको सहभागितामा व्यापक बैठक तथा छलफलका कार्यक्रम गरेर दुरगामी योजनाहरू निर्माण गरी सबै क्षेत्रका सरोकारवालाहरूले के के गर्न सकिन्छ भनेर आफ्नो तहबाट काम गर्न जरुरी छ । बालश्रम न्यूनीकरणका लागि कार्य योजना

बनाउने, संगठन गर्ने, निर्देशन दिने र नियन्त्रण गर्ने कार्यलाई पनि प्रभावकारी ढंगले अनुसरण गर्नु पर्दछ। बालश्रम एक सामाजिक समस्या भएको र खासगरी पारिवारिक सामाजिक कारणबाट नै बालश्रमको अवस्था उत्पन्न हुने भएकोले यसका कारणहरूको निवारणमा परिवार र समुदाय तहबाट नै पहल भए मात्र प्रभावकारी हुने देखिन्छ। आफ्नो परिवार र समुदायबाट बालबालिका बाल श्रमिकको रूपमा बाहिर जान नपर्ने वातावरण बनाउनु पर्दछ।

बालश्रम श्रमसँग सम्बन्धित विषय मात्र नभई शिक्षा लगायत अन्य बाल अधिकारको बञ्चितकरणको सवाल समेत भएकाले बाल संरक्षण र शिक्षा दुवै क्षेत्रमा काम गर्ने सम्बन्धित निकाय र सरोकारवालाहरूले संयुक्त रूपमा कार्यक्रम बनाएर परिवारको आर्थिक अवस्था सुधार हुने र बालबालिकाहरूलाई शिक्षाको पहुँच पनि सुनिश्चित गर्ने तथा विद्यालयमा टिकाईरहने एकिकृत कार्यक्रम कार्यान्वयन गरे मात्र बाल श्रमको अवस्था हट्ने र उनीहरूको शिक्षामा पहुँच सुनिश्चित हुने देखिन्छ। अभ्यासको तहमा देखिएको सबभन्दा ठूलो समस्या एकिकृत कार्यक्रम नहुनु हो। शिक्षासँग सम्बन्धित निकाय र सरोकारवालाले शिक्षाको मात्र कुरा गर्ने, बाल संरक्षणसँग सम्बन्धित सरोकारवालाले बालश्रमको मात्र कुरा गर्ने गरेको पाइन्छ। बालश्रमका अन्तर्निहित कारणहरूको सम्बोधन गर्ने खालका एकिकृत कार्यक्रमहरू तय गरी रणनीतिक लक्ष र उद्देश्यका साथ सबै सरोकारवाला निकायले सँगै काम गरे मात्र बालश्रम अन्त्य हुन्छ र शिक्षामा दिगो पहुँच हुन सक्छ। अविभावकत्व विहिन बालबालिकाको संरक्षण, शिक्षा र विकासको नैसर्गिक बाल अधिकारको विषयमा परिवार, समुदाय र राज्य संवेदनशील हुनुपर्दछ। यसका लागि आवश्यक कार्यक्रम बनाएर स्थानीय सरकारले काम गर्नु पर्दछ। समाजमा बालअधिकार सम्बन्धी चेतना र बालश्रम गर्नु गराउनु कानून बमोजिम दण्डनीय कार्य हो भन्ने बुझाउन व्यापक अभियान संचालन गर्नु पर्ने देखिन्छ।

अभ्यासको तहमा देखिएको मुख्य चुनौती भनेको बालश्रम अन्त्य र सबै बालबालिकालाई शिक्षाको पहुँच सुनिश्चित गर्न यसका बाधाहरूको समाधान गर्ने एकिकृत कार्यक्रमको अभाव र विद्यमान नीति तथा कार्यक्रमहरूको फितलो

कार्यान्वयन हो । अहिलेको सन्दर्भमा स्थानीय तहको नेतृत्व र सबै सरोकारवालाहरको समन्वयमा दुईटै समस्याको समाधान गर्न सकिन्छ ।

५.२.३ अनुसन्धान तह

यो अध्ययन सिमित प्रयोजनका लागि मात्र तयार गरेको हुनाले यसले श्रमिक बालबालिकाको अवस्था र बालबालिकाको शिक्षामा पहुँचका लागि अध्ययन गरिनुपर्ने सबै क्षेत्रलाई समेट्न सकेको छैन । यो धेरै सिमिततामा गरिएको सानो प्रयास मात्र हो । त्यसैले सम्भव भएसम्म यस विषयमा व्यापक अध्ययन अनुसन्धान गर्नुपर्ने देखिन्छ । खासगरी बालश्रम र शैक्षिक पहुँचको विषयमा एकिकृत अनुसन्धानको खाँचो छ । अध्ययनहरूले बालश्रमका कारणहरूको विषयमा थुप्रै चर्चा गरेता पनि यसको कारणको पनि कारकतत्व के हो त भन्ने विषयमा कमै मात्र जोड दिइएको पाइन्छ । बालश्रम र बालबालिकाको शैक्षिक पहुँचका बाधाका सबै पक्षहरू; पारिवारिक अवस्था, सामाजिक संरचना र मूल्य, मान्यता, समाजको राजनीतिक आर्थिक संरचना, बालबालिका र बालश्रम प्रतिको समाजको सम्बेदनशीलताको स्तर, श्रम बजारमा बालश्रमको मूल्य र माग, बालश्रमको विरुद्ध संचालन गरिएका कार्यक्रमहरूको गहिराई र प्रभावकारिता, सबै तहका सरकारको बालश्रम विरुद्धका कानूनको पालना गराउने तदारुकता, सबैका लागि शिक्षा जस्ता कार्यक्रमको प्रभावकारिता जस्ता विषयहरूमा थप अध्ययन अनुसन्धान गर्न आवश्यक छ ।

मूलतः शैक्षिक पहुँलाई विशुद्ध शिक्षाको कोणबाट र बालश्रमलाई बालअधिकार र बालसंरक्षणको कोणबाट मात्र अध्ययन अनुसन्धान र कार्यक्रम संचालन हुँदै आएका छन् तर बालश्रम एक बहुआयामिक जटिल सामाजिक समस्या भएकोले यसको निवारणको उपाय पनि एकिकृत अनुसन्धान र कार्यक्रमबाट मात्र सम्भव हुन्छ । त्यसैले विश्वविद्यालय तथा अनुसन्धान केन्द्रहरूले यस सवालको एकिकृत अध्ययन अनुसन्धानलाई अघि बढाउनु पर्ने देखिन्छ । राज्य, नीति निर्माता र कार्यक्रम संचालन गर्ने सम्बन्धित सरोकारवालाहरूले अध्ययन अनुसन्धानबाट प्राप्त नतिजाका आधारमा नीति तथा कार्यक्रम बनाएर अघि बढ्नु पर्ने देखिन्छ ।

परिवारको आर्थिक पारिवारिक परिस्थिति, समाजिक मूल्य मान्यता र अभ्यासका कारण बालबालिकाहरू विद्यालय भर्ना हुन सक्दैनन् र भर्ना भएका पनि विचैमा पढाई छाडेर जोखिमपूर्ण बालश्रममा सम्लग्न हुन्छन् । यसरी बालबालिकाको शैक्षिक पहुँच नहुनु र बालश्रमविच सिधा सम्बन्ध रहेको छ । त्यसैले आर्थिक, पारिवारिक र सामाजिक कारणहरूको सम्बोधन नै शिक्षामा बालबालिकाको पहुँच बढाएर निरन्तर टिकाई राख्ने र बालश्रमको अन्त्य गरी आधारभूत बालअधिकार सुनिश्चित गर्ने उपयुक्त उपाय हुनसक्छ र यसले मात्र सबैको लागि शिक्षाको पहुँच स्थापित हुन्छ र संविधान प्रदत्त बालबालिकाको मौलिक हकको संरक्षमा सहयोग पुग्न सक्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- काफ्ले, बासुदेव तथा अन्य (२०५९), *शैक्षिक प्रशासन तथा सुपरिवेक्षण*, काठमाडौं :
विद्यार्थी पुस्तक भण्डार
- केन्द्रीय बाल बल्याण समिति (२०७४), *नेपालमा बालबालिकाको स्थिति*, नेपाल
सरकार, महिला बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, काठमाडौं
कोइराला, विद्यानाथ र श्रेष्ठ, चन्द्र बहादुर (२०६४), *शैक्षिक व्यवस्थापन र
संगठनात्मक व्यवहार*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार
- खनाल, पेशल (२०६२), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, काठमाडौं : स्टुडेन्ट्स बुक्स एण्ड
डिस्ट्रिब्यूटर्स
- चोडवाड, निर्मल (२०६३), *धनकुटामा श्रमिक बालबालिकाहरूको शैक्षिक अवस्था*,
शोधपत्र, अप्रकाशित, काठमाडौं : महेन्द्र रत्न क्याम्पस, शैक्षिक योजना तथा
व्यवस्थापन विभाग, ताहाचल काठकाण्डौ
- नेपालको संविधान २०७२, नेपाल कानून कितावखाना, बबरमहल, काठमाडौं
- ढकाल, माधव प्रसाद र कोइराला, मातृका प्रसाद (२०६५), *शिक्षाका आधारहरू*,
काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार
- शिक्षा मन्त्रालय (२०७३), *विद्यालय क्षेत्र विकास योजना २०७३/२०७४ -
२०७९/२०८०*, नेपाल सरकार शिक्षा मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं
- शिक्षा विभाग (२०७४), *फ्यास रिपोर्ट २०७४*, सानोठिमी, भक्तपुर
- Chung, M. (2013), *Child Labour in Nepal*. (Unpublished
Dissertation, Colorado College).
- Denzin N.K. & Lincoln Y.S. (1994). *Introduction: entering the field
of qualitative research*. San Francisco: Thousand Oaks Stage
Publications.
- ILO, (2014), *Eliminating Child Labour in Nepal: Facts, figures,
commitments and action (2014)* ILO, Kathmandu
(www.ilo.org/kathmandu).

- Koul, L. (2009). *Methodology of educational research*. New Delhi: Vikash publishing house Pvt Ltd.
- Maharjan, S. (2015), *Child labour and Education in Nepal*. Journal of Poverty, Investment and Development, Vol. 9, www.iiste.org
- Ojha, K. R. (2014), *Status of Child Labour: Child Labour at Hotel and Restruments*. (Masters Dissertation T. U.)
- Pokhrel, I. B (2017). *Child Labour in Nepal - A case study of lower caste children involved in brick kilns of Kathmandu valley*. (Master's Dissertation, University of Helsinki) from <http://hdl.handle.net/10138/220936>
- UNESCO, (2016), *Global Initiative on Out-of-School Children: Nepal Country Report*, UNESCO, Kathamndu.
- United Nations, (1989), *Convention on Right of the Child*. November, 1989. from http://www.unesco.org/education/pdf/34_72.pdf

अनुसूची १: प्रश्नावलीहरू

(क) बालश्रमिकको काम लगाउने मालिकसँग सोध्ने प्रश्नावली

१. तपाईंको नाम तथा ठेगाना ?
२. तपाईंको ब्यावसाय के हो ?
३. तपाईंकोमा यी बालक कहिले देखि काम गरिरहेका छन् ?
४. यी बालक/बालिका तपाईंकहाँ कसरी आए र कसले ल्याएको हो ?
५. बालकलाई कति पारिश्रमिक दिनुहुन्छ ?
६. यी बालकको श्रमको ज्याला कस्लाई दिनुहुन्छ ?
७. तपाईंको किन बाल श्रमिक राख्नु भएको ?
८. तपाईंको बालश्रमिक कुनै विद्यालयमा अध्ययनरत छ ?

(ख) बालश्रमिकको अभिभावकसँग सोधने प्रश्नावली

१. तपाईंको नाम ?
२. तपाईंको ठेगाना ?
३. तपाईं के काम गर्नुहुन्छ ?
४. तपाईंको कति बाल बच्चा छन ?
५. तपाईंले किन बच्चलाई अरुको घरमा छोड्नु भएको ?
६. तपाईंको बच्चाको कति ज्याला पाउँछ र यो ज्याला के गर्नुहुन्छ ?
७. तपाईंले बच्चालाई किन नपढाउनु भएको ?

(ग) बाल श्रमिकसँग सोधने प्रश्नावली

१. तपाईंको नाम ?
२. तपाईंको घर कहाँ हो ?
३. तपाईंको घरमा कति जना परिवार हुनुहुन्छ ?
४. तपाईं यहाँ कहिले देखि काम गर्दै हुनुहुन्छ ?
५. तपाईंले यहाँ के के काम गर्नुहुन्छ ?
६. तपाईंले यहाँ काम गरेबापत के कति पाउनुहुन्छ ?
७. यहाँ काम गरेबापतको पारिश्रमिक कस्ताई दिनुहुन्छ ?
८. तपाईंले कति सम्म पढ्नु भएको छ ?
९. तपाईं यहाँ काम मात्र गर्नुहुन्छ कि पढ्नु पनि हुन्छ ?
१०. तपाईंले पढाई किन छोड्नुभएको ?